

2004 чылдың ийги чартында өз-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези
25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 99 (16872)

2004 чылдың июль 13, вторник

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Курдумадан медээлер

ХУУСААНЫ УЗАТКАН

Күрүне Думазының үш номчулгаларына «2004 чылдың Федералдыг бюджетиниң дугайында» Федералдыг хоойлуга өскерилгелерни кириериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну хүлээп алган. Эдилгени депутаттар Н.В. Азарова, В.В. Володин, В.Н. Гришин болгаш Тыва Республикадан бистиң депутатывыс Ч. Ч.Д. Ондар киригеннер.

Эдилгеде РФ-тиң Чазаа Федерацияның субъектилеринге 2004 чылдың январь 1-ге чедир бергени чээлилерни бо чылдың декабрь 31-ге чедир уздырының дугайында база РФ-тиң субъектилериниң бюджетинде түр када кассалыг үзүктелиишкенини бо чылдың дургузунда дуглаарының дугайында чугаалап турар. Ук чээлилерниң санынче РФ-тиң субъектилериниң болгаш тус черниң бот-башкарылгаларының хайгааралының адаанда турар чуртталга-коммунал ажыл-агыйының 2003 – 2004 чылдың күскү-кышкы белеткелин боттандырар хемчеглер комплекзинче үндүрген хуу чок чээлилер кирбейн турар.

Бо төлевилелди хүлээп алган чылдагааны – РФ-тиң 2002-2003 чылдарда үндүрүг хоойлужудулгазына хүлээп алганы өскерилгелериниң субъектилериниң орулгаларының кызырлырынга чедиргенинде болуп турар. 2002 чылдың январьдан эгелээш, РФ-тиң Үндүрүг кодексинде 25 дугаар эгени боттандырып эгелээнинден бүдүрүлгелериниң чарыгдалдары улгаткан, ооң ужундан орулга дээш үндүрүгүнүң үндүт хавырлыггазының баазасы кызырылган. Ол-ла Кодексте 28 дугаар эгени 2002 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдурган соонда, чер иштиниң байлактарын ажыглааны дээш төлевири база минерал-чиг эттиг баазаны дагын бүдүрүлгези дээш акша тыртарын күш чок болдурган. 2003 чылдың январьдан эгелээш, чер үндүрүү деви-кээр орук фондларының хевир-леттинериниң кол үндезини апарган.

Орулга кириер дестерниң кызырылганы-биле чергелештир, Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринде чарыгдалдыг дагдынылгалар саны көвүдээн. Бюджет адырында организацияларның ажылдакчыларының күш-ажылының чангыс аай тариф четки-зинде бирги разряд дээш тариф төлевириниң 2003 чылдың январь

1-ден эгелеп улгатканының түңнелинде, шалың акшазын төлээринче угланган чарыгдалдар көскүзү-биле улгаткан. Одалга-энергетиктиг курлавырларның өртээниң улгатканы-биле РФ-тиң субъектилериниң бюджеттеринде, ооң иштинде Тываның, коммунал хандырылга төлевири дээш чарыгдалдары база өскөн.

2003 чылдың декабрь 31-де үндүрген «2004 чылдың федералдыг бюджетиниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 61 чүүлү езугаар, 2002-2003 чылдарда алган чээлилерни төлээр хуу-сааны 2004 чылдың август 1-ге чедир узаткан турган. 2004 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, федералдыг бюджеттен субъектилериниң бюджеттеринге берген база чеди ай узаткан чээли ерезиниң ниити түнү 14.044 миллион рубль турган.

2004 чылдың январьдан мартка чедир ол ереден 1.315 миллион рубльди төлээн. Оон аңгыда, 2004 чылдың бирги кварталында субъектилеринге 1.774 миллион рубльди база чээлиге берген болуп турар.

Ынчап кээрге, субъектилериниң дуглаар ужурулг өрелериниң кол кезин июнь-июль айларга таваржып турар болган. Ол үеде өөредилге, кадык камгалал болгаш культура ажылдакчыларының пособиелерин төлээри, часкы хову ажылдары доостуру, кышкы одалга сезонунга белеткел ажылдары эгелээри бир болза федералдыг бюджеттин мурнунга бирги чергениң дагдынылгаларын күөсөдиринге шаптыкты, бир болза кассалыг чаа үзүктелиишкенини тывылдырар болган.

Ук барымдааларны кичээнге албышаан, регионнарда бажыккан байдалды кадагалаары-биле, бо төлевилел өре дуглаар хуусааны чеди ай кылдыр эвес, а чыл төнчүзүнге чедир уздып турар. Эдилгени Думаның депутаттары болгаш РФ-тиң Чазаа бүрүнү-биле деткээн.

Бистиң корр.

Ак-Довурак:

КЕЛИР ҮЕЗИНГЕ БҮЗҮРЕЛДИГ

Ак-Довурак хоорай биле «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үндезилеттинип тургустунганьдан бээр 40 чылының байырлалын Тыва Республиканың Чазааның доктаалы езугаар Тываның юбилейлеринге белеткел кылдыр эрттирген. Ынчангаш ону Тывага калбаа-биле демдеглээн.

Тываның аар үлетпүрүнүң баштайгызы «Тыва даг-дүгү» комбинат, республиканың эң аныяк хоорайы Ак-Довурак Тываның социал экономиказын хөгжүдеринге, тыва национал ажылчын кадрларны белеткээринге, хөй саныг кижилерниң амыдыралчы салым-чолунга улуг

салдарны чедирген. Ындыг болганындан байырлалдың уjur-дузаты улуг, утказы ханы болган. Орта Ак-Довурактың хоорай чагыргазы, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың дирекциясы болгаш хоорайның бүгү коллективтери кончуг хынамчалыг белеткенген. Байырлалга киржир күзелдиг аныяк чылдарында маңаа ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуннары, оларның салгакчылары хөй болган.

Ак-Довурак хоорайның болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың тургустунганының 40 чылының байырлалы канчаар эрткениниң дугайында моон адаанда парладывыс.

АЯН-ШИНЧИ КИРИП, АНЫЯКСААН

«Тыва даг-дүгү» комбинатты болгаш Ак-Довурак хоорайны тударынга киржип чораан Россияның янзы-бүрү нацияларының төлээлери, амгы үеде күш-ажылдың хоочуннары «Ак-Довурак — чалы чылдарывыстың хоорайы» деп чоргаарал-биле чугаалажыр. Шынап-ла, ындыг. Дыка хөй кижилериниң салым-чолу ооң-биле тудуш харылзаалыг. Олар күш-ажылчы намдарын моон эгелээш, чуртка кайгамчыктыг улуг уjur-дузалыг комбинатты, чараш хоорайны тудушкан, төөгүге бодунун аталдарын арттырган. Дыка хөй аныяктар амыдыралдың делгем оруунче моон киргеш, баштайгы ынакшылын маңаа тыпкан, ааскежиктиг, хөй ажы-төлдүг, өөрүшкүлүг, өөр-өнер болган.

Мындыг хоорайын кым-даа кайын уттур деп, кезээде сактып, бодап, ону мактап, ооң сайзыралы дээш сагыш човап чоруур.

Рынок экономиказының берге чылдарында хоорай, комбинат элээн бергелерге таварышкандык болза, ону ак-довуракчылар маадырлыгы-биле шыдажып эрткен. Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылының, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының база Ак-Довурактың болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үндезилеттинип тургустунганының 40 чылының байырлалдарына чедишкенин уjur-ражыр дээш белеткенип тургаш, ак-довуракчылар биче эвес ажыл-херекти бүдүрген. Бирги ээл-чегде, хоорайын боктан аштап-арыглаан, септелгезин чоруткан, каасталга-шимелдезин кылган.

Тываның аар үлетпүрүнүң баштайгызы Ак-Довурак хоорайга чеде бергеш, шаандагызы дег аян-шинчи кирип, аныяксий бергенин эскердивис. Кудумчулары, албан черлериниң, чуртталга бажынарларының деви-кээрлери арыг-силиг, херим-нерин будуп, чугайлаан, уруглар ойнаар шөлдерни эде дерээн, чаарткан. Тараан ыяштарны, үнүштерни, чечектерни доктаамал суггарып турар. Ону көөрге, кижиниң сагыш-сеткилинге өөрүнчүг. Байырлалга киржип келген күш-ажылдың хоочуннары, аалчылар «Ак-Довурак хоорай аян-шинчи кирген, аныяксаан» деп чугаалажып турары таварылга эвес чорду. Шаг шаа-биле турар эвес, бурунгаар депшилге, сайзырал ыяп-ла келир. Ооң эгези салдынган-дыр. (Уланчызы 4-кү—5-ки арынарда).

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Экономика сайыды Светлана Николаевна Саповага ооң оглу

Николай Викторович БЕХТЕРЕВИЦ айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле ханы кажыдылгалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы Экономика сайыды Светлана Николаевна Саповага ооң оглу

Николай Викторович БЕХТЕРЕВИЦ айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле ханы кажыдылгалды илередип тур.

КӨРГҮЗҮГЛЕРИВИС БАГАЙ ЭВЕС БОЛУР

Танды кожуунун чагыргазының даргазының оралакчызы Виктор Меркулов үргүлчүлө ажыл-агыйлар кезип чоруур, чаңгыс черге олурбас кижик деп дыңнаан мен. Ынчалза-даа бис ону сураглап чеде бээривиске, чагырга

черинде ажылдаар өрээлинде мурнунда хейле саазыннар салып алган, бажын безин көдүрер чай чок ажылдап олур. Ээлчеглиг отчет белеткеп олурар кижик-дир деп эскерип кагдывыс.

(3041 га), "Сосновка" дуржулга-бүдүрүлгө ажыл-агыйы (950 га) болгаш "Атамановка" көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативи (500 га) хамааржыр.

— Чурттакчы чон аразында тараа тараан улус бар бе?

— Бар, хуу дузалал ажыл-агыйлыг ийи хамааты 62 гектар черге, а "Субудай" арат ажыл-агыйы 15 гектар черге кызыл-тасты тараан. Бо кызымак тараачыннар багай эвес тараа дүжүдүн алыр боор дээрзинге бүзүрелим улуг.

— Танды чүгле тараа-биле бай эвес, а ногаа аймаа-биле база сураглыг болгай...

— Сөөлгү чылдарда ногаа аймаан болгаш картофельди чурттакчы чон хей өстүрүп турарын миннир апаар. Ногааны ажыл-агыйлар олуртпаан, картофельди чүгле 6,5 га черге тараан. Чижээлээрге, кожуун нитизи-биле 371 га черге картофель олурткан-дыр, оң 312-зи чурттакчы чонга, артканы организацияларга хамааржыр. 57 га шөлде ногааның 49 га чери база чурттакчыларыны болур.

— Кожуунун мал ажылдыг бүдүрүлгелери эрткен айларда нитизи-биле кайи хире түңгө продукция бүдүрүп үндүргөнү?

— Июнь 1-ниң көргүзүлгелери-биле алырга, кожуунун мал

ажыл-агыйлыг бүдүрүлгелери 24,2 миллион рубльдин продукциязын бүдүргөн. Ол эрткен чылдын көргүзүлгө деңгээрге, 127 хуу-дур. Чижээлээрге, кожуунун ажыл-агыйларының бүтү хевирлери бо чылдын 5 айының ишинде сүттү 1263 тоннаны, эътти 244,2 тоннаны бүдүрүп үндүргөн. Көргүзүлгө база өзүлдеги. Бир инектен ортумаа-биле 574 килограмм сүттү саап ап турар апарган.

— А кожуун бо чылын 100 инектен ортумаа-биле каш бызаа алганыл?

— 68 баш бызаа алган. Араттарның болгаш хуу чонун көргүзүлгелери оон-даа эки, олар ортумаа-биле 100 баш инектен туштузунда 98,72 бызааларны алганнар. Бир эвес хойга хамаарыштыр алыр болза, кожуун 100 баш хойдан ортумаа-биле 73 хураганын онча-менди алган.

— Кожуунда мал бажы өзүп турар ышкажыл?

— Эрткен чылга деңгээрге, бүгү мал өзүп турар. Бода малдын кожуунда баш саны — 6263, азы 104 хуу өзүлдеги. Хаван, аът, дагаа саны база өскөн. Шээр мал саны эрткен чылдын бо

үезинде 15 муң 149 баш турган болза, бо хунерде 16 муң 530 баш четкен.

— Кыргылданы, чуулданы кандыг доостунар?

— Багай эвес. Эрткен айның ортаа үезинде доозупкан бис.

Бо хунерде келип чылдын тарылгазынга 8 муң га ажыг черге чайгы аңдарылганы чорутуус.

Үстүкү чагырга органнарындан чаңгыс дилээм бар: көдээ бүдүрүкчүлөргө көрдүнгөн дота-

ция акшаны төндүр берипкен болза. Чижээлээрге, "Сосновка" дуржулга-бүдүрүлгө ажыл-агыйы 16 тонна дужааган судүңгө ам-даа дуза акша албаан, а 90 муң рубль дээрге, көдээ ишчилерге эвээш эвес акшадыр.

— Виктор Павлович, эки көргүзүлгө — республиканың юбилейинге белээңер ол бе?

— Чүгө ынча деп болбас деп? Кожуунун көдээ ажыл-агыйжылары база байырлалга белеткенип турар. Вистин адырдан 14 кижик составтыг ажылчын бөлүктү тургускан. Бөлүктүн кол сорулганы — юбилейлик чылда кожуунун агроулеттүр комплекзинин хөгжүлдесинге идиг бээри. Бо июль айда көдээ ажыл-агый

Удуртукчу-биле чугаа

продукцияларының бүдүрүкчүлөринин чартык чылда бүдүрүлгө-сан-хөө ажыл-чорудулганын анализтээр бис.

Республиканың юбилейин багай эвес көргүзүлгө, хей-аъттыг уткуур боор бис деп бодап турар мен.

Юрий ДАРБАА
чугаалашкан.

ЧАА КИИРИЛДЕЛЕР

Даштыкы чурттарда ажылдап турар кижик бүрүзү бодунун назылап кырый бергеш алыр пенсиязы дээш аныяндан сагыш салып турар. Ынчангаш олар ажылдап турар шалыңындан бодунун күзели-биле дадывырны шилчидип ап турары делегейде билдингир болушкун болуп турар. Сөөлгү үеде бистин чуртувуста пенсия айтырларының дугайында чугаалар-ла дыргын апарган. Ам пенсияга немелде камгаладылга дадывыр кириптер болза, ажыктыг бе дээрзин көрүп көрээлинер.

Ажылдакчы кижинин бодунун келир үеде пенсиязы дээш сагыш салып, улуг хемчээлдиг пенсия алыр дээш акша шилчидилгезин чорудары — делегейде билдингир болушкун дээрзин үстүнде айыттым. А чамдык категорияны камгаладылгалыг кижилеринин ол дадывырны төлээр сонуггалы улуг, ынчангаш бо айтырыг шагда-ла көдүртүнүп келген. "Төлээр дадывырның хемчээли улуг эвес бе? Азы, дедир болуп, хей немелде дадывыр чыып шыдавайн барза канчаарыл?" дээн айтырыглар чайгаар тургустунуп келир.

Билдингир болуру-биле чижек кылдыр 22 харлында ажылдап келген аныяк кижини ап алышынар. Чаа хойлужудулга эзугаар ол пенсия назынынга чедир (60 харга) ажылдаар ужурулуг. Бо таварылгада оң камгаладылгалыг күш-ажыл стажы 38 чыл болур. Чаа хойлуу эзугаар, кажан камгаладылгалыг кижик пенсияже үнүп турда, оң күш-ажыл пенсиязының камгаладылга кезээн чурттаарынын (пенсияже үнген соонда) 19 чылынга үлөптөр. Үстүнде чижекке алганывыс аныяк кижинин айда алыр ортумак шалыңы 10 муң рубль дээн дижик бис. Ол камгаладылгалыг кижинин пенсиязының ортумак хемчээли кайи

хире болурул? Камгаладылга кезээ дадывырның хемчээлинден хамааржыр (14 хуу), ону камгаладылга стажынга көвүдөдиг-кеш (38 чыл), пенсия соонда чурттаар ужурулуг чылга үлөптөривиске (19 чылга), шалыңының ортумак хуузу—28 хуу үнүп келир, ол дээрге, 2,8 муң рубль болур. Оң кырынга күш-ажыл пенсиязының эскерилбес баазалыг кезээн (1,2 муң рубль дижик) кадыптар бис. Түңгелде ол аныяк кижинин пенсиязы 4 муң рубль азы шалыңының ортумак хемчээлиниң 40 хуузу болур. Бо сан-чугагай күш-ажылдың Бүгү-делегей организациязының күш чок апарган шалыңы пенсияның хуузу-биле орунун солугур дугайында хүлээп алган кудуку хемчээлинге дүгжүп турар.

Ол хууну улгаттырыларының база ай санында төлөп берип турар хемчээлди өстүрүп болурунун магадылгалы бар бе? Бар, ону кылырда хойлуу эзугаар пенсия назынын улгаттырар, аңаа чылдар негеттинер (мындыг арга-дуржулганы даштыкыда чорудуп турар, ол улуг хемчээлдиг пенсия ажылдап алырынга багай эвес дөгүмнү берип турар). Бир эвес бо арга-дуржулганы алгаш көөр болзувусса, үстүнде көргенивис, ам назыны дөгүй берген кижик, чүңү алырыл? Бир эвес үстүнде көргенивис 38 күш-ажыл стажынга немей 7 чылды ажылдаптар болза, 45 чыл камгаладылга стажыг апаар. Үстүнде санаашкыннарывысты 45-биле санаптар болзувусса, оң пенсиязы 5,8 муң рубль азы ортумак шалыңының 58 хуузу болур. Пенсия реформазын ажылдап кылып тургаш, эң кол сорулга—камгаладылгалыг кижик пенсия кылдыр оң ортумак шалыңындан 55-60 хууну шилчидери турган.

Ындыг-даа болза, чаа пенсия моделинде пенсия хемчээлин

улгаттырып болур курлавырлар ам-даа бар. Ындыг курлавырларның бирээзинге пенсия орулгалары хамааржып болур. Орулганың эң биче хемчээлин алгаш-даа көөр болза, пенсия капиталын ийи катап улгаттырыптар болза, 45 чыл стажка коэффициентини солуптарга, шалыңың 65 хуузу чеде бээр, азы пенсия 6,5 муң рубль чеде берип болурунун магадылгалы бар дээрзин пенсия реформазын ажылдап кылып турган экономистер санап турар.

Эң сөөлүндө, немелде пенсияны оон эскээр канчаар чорудуп болурул дээн айтырыгга доктаап көрээли. Бо талазы-биле Россияны Пенсия фондузу күш-ажыл пенсиязының камгаладылгалыг база мөөңөп чыыр кезектеринче шилчидилге кылыр хууларны улгаттырар дугайында

Пенсия фондузунда

чөпшээржилгени чорудуп турар. Ынчап келирде, "ийи хуулуглар" деп адап турганывыс кижилерге хойлужудулгага эскерилгени кылган соонда, күш-ажыл пенсиязының камгаладылгалыг кезээн тургузарда дадывыр 12 хуу эвес, а 14 хуу болур. А мөөңөп чыыр кезекче, бир эвес камгаладылгалыг кижик чөпшээржилгени чорудуп болза, оң шалың акшазындан 2 хууну эвес, а 6 хууну тыртар апаар. Дадывырның түңгелден хемчээли 20 хуу эвес, а 26 хуу болур, ону чаңгыс аай социал үндүрүгүнү чок кылганынын соонда төлөп эгелээр.

Үстүнде алган хууларны санап көөр болза, пенсия ортумак шалыңының 75 хуузу азы 7,5 муң рубльге чедер. Бо төлөгеден камгаладылгалыг кижинин бодунун акша-хөргезинден, ажыл берикчизинин база күрүне

кайи хире акшаландырышыкыны чорудуп турарын билеп ап болур. Үстүнде көргенивис 7,5 муң рубльдин 1,2 муң рубль камгаладылгалыг кижинин бодунун дадывырларындан кирген, 600 рубль—күрүнеден, 8,8 муң рубль ажыл берикчизинден кирген болуп турар. Эскээр чугаалаарга, хамаатының киржилгезинин үлүү оң пенсия төлөгезинин хемчээлинден алдынын биринден бичи-ле хей болуп турар, ону канчап-даа хөлүн эрттир берге деп хүлээп көрбес ужурулуг. Моон алгаш көөрге, пенсияга 1,8 муң рубльди немелде кылып ап болур, ол дээрге пенсияның дөрттүн бири-дир. Ам пенсияга дорт хуу немелде дугайында чугаалажып көрээлинер.

Россияны Чазаның күш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр кезээне 2 хуу шилчидип турганнарга ол ийи хууну пенсияның өске камгаладылга кезээне шилчидер дугайында саналы чон ортузунда база-ла хей чугааны чорудуп турар. "Ийи хуулуглар" деп адап турарывыс камгаладылгалыг кижилер дээрге-ле, 1983 чылдан 1966 чылга чедир төрүттүнген эр кижилер база 1957 чылдан 1966 чылга чедир төрүттүнген хөрээжен кижилер-дир.

Хамаатының бодунун келир үеде пенсиязын чыып алыр дээн сорулганы — делегейде кандыг-даа шаптараазын чок, оон хуузунда эргези. Пенсия системаның хей кезинде ажылдакчы боду күрүнеңиң пенсия хандырылганынче бодунун келир үеде пенсиязы дээш ажыл берикчизиле кады шилчидишкыннерни чорудуп турар. А берге таварылгаларда, боду, кандыг-даа ажыл берикчизинин дузазы чокка пенсиязынга чылдаларны кылып ап турар. Ол дээрге ындыг болур ужурулуг чорук-тур.

Чаа реформаны эгелээринин мурнунда регионнарга кижик

лернин бодунун келир үеде пенсиязынга сонуггалдыын айтырган турган, оларның 25-30 хуузу бодунун келир үеде пенсиязының акшаландырышыкынынга киржир күзелин илөреткен. Айтырыг салып турган кижилерин аразындан эскээрен акша тып турарларның сонуггалы улуг болганын эскерген бис. Чүгө дизе олар "тып" алган акшазының чартынын дадывырже шилчидикеш, а өске чартынын "чагаа хавынга" суп алыр болгай. А ол "чагаа хавында" акшазындан 4 хууну бодунун келир үеде пенсиязы дээш чүгө шилчидип болбас деп? Пенсия хойлужудулгазында чамдык категорияны хамаатыларынга (хостуг мергежилдик кижилерге, фермер ажыл-агыйлыг кижилерге, ажылдавайн олурар кадай дээш камгаладылга стажы төлөп турар эр кижилерге) камгаладылга дадывырны хостуг төлээр эргени көрүп каан. Пенсияның хемчээли кирген дадывырдан хамааржыр болганда, бодунун шалыңының 4 хуузу пенсиязының мөөңөп чыыр кезээн акшаландырышыкы-биле "ийи хуулугларга" Чазактын сүмөлөп турар чылдагы оло. Бодунун күзели-биле дадывыр төлээр апаар болза, "өскээрген тып" ап турар акшалардан бодунун келир үеде пенсиязы дээш төлөвир кылырынга сонуггалдыг болуру чугаажок.

Пенсия реформазында чаа чүүлдер хей. Үстүнде көргөн айтырыгларывыс дээрге-ле, Россияны Пенсия фондузунун келир чылда ажылдаары-биле Чазакке кирип, Чазак-биле кады ажылдап турар айтырылары-дыр. Бөдүүн кижилерге, ылангыя келир үениң пенсионерлеринге, ажыктыг болур чадавас. Бо талазы-биле доктаал-саавыр-даа үнмээн, чонун санал-боданы билеп ап турары ол.

Светлана МОНГУШ
белеткээн.

КҮҮСЕДИПТЕР АРГАВЫС БАР

Тыва Республиканың юбилейлиг чылында республиканың орукчуларының мурнунда улуг сорулгалар салдынып турар. Иштики, даштыкыдан келген аалчыларывыс аргы-жылганың кол судалы — автоорук-биле чо-рууру билдингир болгай. Ынчангаш бистин эргелел эрткен чылын ТР-ниң Чазааның

Бо чылдың июль 6-да эргелелдин чартык чылда кылып чоруткан ажылының түннелин орук-септелге-тудуг эргелелдериниң болгаш бистиң-биле керээлиг ажилдап турар бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының киржилгези-биле сайгарып чугаалаштывыс. 2004 чылда 156 млн. рубльдин ажилдарын тус черниң оруктарына шингээди алыр планныг бис, бо чылдың бирги чартында 71,0 млн. рубльдин ажилдары кылдынган. Чамдык кылдынган ажилдарны тодаргайлап көргүзүргө мындыг: автооруктарның ажаалдазының талазы-биле Ак-Довурак—Абаза аразында автооруктуң 176 км участогундан 416 километрге чедир 7,277 муң рубльдин, Чадаана—Хандагайты аразында 792 муң рубльдин, Кызыл—Хову-Аксы аразында 483 муң рубльдин, Чадаана—Суг-Аксы аразында 230 муң рубльдин, Кызыл—Бай-Хаак аразында 285 муң рубльдин ажилдары кылдынган. Ниитизи-биле бо оруктарга 2004 чылда 42,176 муң рубльдин ажилдары көрдүнген, чартык чылда 19,176 муң рубльдин ажилдары шингээди алдынган. Ол акшаның 8,824 муң рубль федералдыг бюджеттен, 11,185 муң рубль тус черниң девискээр орук фондундан кирген.

Чайгы үеде автооруктарның септелгезинче улуг кичээнгейни угландырып турар. Бо чылын 54,3 км автооруктарны, 229,3 погон/метр көвүргүнү септээри көрдүнген. Автооруктарны септээринге болгаш ажаап тударына 130,271 муң рубльдин ажилдары көрдүнген. Чартык чылда 36,610 муң рубльдин ажилдары кылдынган. Ак-Довурак—Абакан аразында автооруктуң септелгезинге 1,092 муң рубльдин, Кызыл—Ак-Довурак аразында 467 муң рубльдин, Чадаана—Хандагайты аразында 6,114 муң рубльдин, Хову-Аксы суурже кирер оруктуң участогунга 17 млн. рубльдин ажилдары кылдынган.

Кызыл-Мажалык—Кара-Хөл аразында автооруктуң 73-кү километринде Алаш хемни кежилдир 30 ажыг чыл бурунгаар кандыг-даа төлевилел чок, арат чурум езугаар кылдынган машина чорууру айыылдыг апарган ыяш көвүргүнү чанынга чаа көвүргүнү кылып эгеледивис. Чартык чылда ол көвүргүгө 1,731 муң рубльдин ажилдары шингээди алдынган, ону бо чылын кылып доозар бис. Хандагайты—Торгалыг аразында Торгалыг хемде көвүргүгө 3,206 муң рубльдин, Чадаана—Бажың-Алаак аразында Чадаана хемниң көвүргүгө 876 муң рубльдин ажилдары шингээди алдынган. Бо көвүргүгө бо чылын база ажылталга кирер.

1996 чылдан бээр тудуп келген Бояровка—Тоора-Хем аразында автоорукка бо чылын 14,900 муң рубльдин ажилдары кылдынары көрдүнген, чартык чылда 12,958 муң рубльдин ажилдары кылдынган. Тайга

Тываның 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның 90 чылынга уткуштур ап чорудар хемчеглеринде кирген ажилдарны азы бистин эргелелге даандырган ажилдарны күүседир дээш эрткен чылдан эгелел ажилдап эгелээн бис.

Черниң малгаш, тулаалыг оруу болгаш ону кылырының чарыгдалы улуг болуп турар. Бо чартык чылда Мугур-Аксы—Кызыл-Хая аразында автоорукка 4,400 муң рубльдин ажилдары шингээди алдынган.

Июль айда Мугур-Шегетейден Кызыл-Хаяга чедир 9 км оруктуң участогун кылып дооскаш, күрүнө комиссиязынга дужааптар бис. Ооң соонда, Моол-биле оруктуң тудуу эгелээр.

Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылынга уткуштур, хоорай иштинин кудумчуларының оруктарын септел, чаартып кылырын эрткен чылдан эгелээш, кылып эгелээн бис. Эрткен чылын Пушкин, Суворов кудумчуларын асфальтлап дооскан. Бо чылын Чүлдүм кудумчундан, Кызыл партизаннар кудумчундан эгелээш, Рабочая кудумчунга чедир чаартып кылдывыс. Чоокку Каа-Хемде Буренская кудумчунга база

Удуртукчуга сөс

кылдывыс. Ниитизи-биле бо чылын Кызыл хоорайның болгаш Кызыл кожуунун Каа-Хем суурунун кудумчуларын септел кылырынга 8,771 муң рубль көрдүнген. Бо чартык чылда 2,691 муң рубльдин ажилдары кылдынган.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле республиканың юбилейинге болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга уткуштур хоорайның 15 кудумчуларын 20,876 муң рубльге асфальтлап кылырын бистин автоорук эргелелинге дааскан. Ында телетөптөн Ровенская кудумчундан «Тыва газ» ААН-ге чедир асфальтлаар, хоорайның мурнуу чүгүнде Эрзин баар орукта долгандырыгны чаартып кылып. Чүлдүм кудумчунда «Муң үүрмек барааннар» санының чанынга машина тургузар шөлдү кылып доозар, Чүлдүм кудумчундан эгелээш Кызыл партизаннар кудумчунга чедир Красноармейская кудумчун асфальтлаар, Кочетов кудумчундан эгелээш, Ленин кудумчунга чедир Чехов кудумчун асфальтлаар дээш, хөй-ле ажилдар көрдүнген. Бир эвес хоорай чагыргазы бо ажилдарны үезинде акшаландырыптар болза, Тываның, хоорайның юбилейлеринге чедир кылып доозуптар аргавыс бар. Хоорай иштинде бо кудумчуларның септелгези бистин эргелелдин бо чылгы планында кирбээн оруктар-дыр. Ооң акшазы бистин бюджетте кирбейн турар. Ол республиканың юбилейлиг хемчеглеринин планында кирип турар. Бистин автоорук эргелели республиканың юбилейлиг белеткеп эрттирер организаствыг комитетте кирип турар болгаш Чазаактың оргкомитеттин берген даалгаларын үезинде күүседир дээш, болдунар-ла хемчеглерни ап турар бис.

Акшаландырышыкын айтырып кысказы-биле чугаалаарга

мындыг. Бо чылдың бирги чартында федералдыг бюджеттен көрдүнген план езугаар 29,254 муң рубльге акшаландыра тургаш, а херек кырында келгени 26,388 муң рубль азы 90 хуу болуп турар. Республика бюджетинден 57,748 муң рубль-биле акшаландыра тургаш, 37,129 муң рубль бердинген, 70 хуу болган. Бо акшалар долзуу-биле шингээди алдынган.

«Тыва автоорук» эргелели — республиканың эн хоочун бүдүрүлгелеринин бирээзи. 1936 чылда ТАР үезинде тургустунган. Оон бээр орук ажил-агыый хөгжүлдени ап, республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге, ооң социал-экономиктиг сайзыралына орукчулар телетип улу-хуузу кирип келген. Юбилейлерни телетип уткуур дээш «Тыва автоорук» эргелели тускай планныг ажилдап турар. Эргелелдин бодунун ажилдаар черинден эгелээш, ооң девискээрин арыг-силиг тудар тодаргай ажилдар кылдынып турар. Тус черлерде турар орук-тудуг-септелге эргелелдеринде база

ындыг ажилдар кылдынып турар. Чайгы үе орукчуларга чымштыг болур чүве, чылыг үени ажыглап тургаш, септелге ажилдарын үезинде чедимчелиг чорудар дээш бир демниг ажилдап тур бис. Бир-ле дугаарында, юбилейге уткуштур көрдүнген ажилдарны кылып чорудары планнаттынган. Чүгле акшаландырышыкын айтырып үезинде шийтпирлептер болза, болдуна бээр ажилдар чүве.

Улуг кичээнгейни кылып турар автооруктарның көвүргүлөрүн шынарынче, автооруктарны ажаап тудуп турарынче угландырып турар бис. Бо талазы-биле орук-септелге-тудуг эргелелдеринин аразында болгаш өңчүнүң хамаарылгазы чокка бистин-биле керээлиг ажилдап турар бүдүрүлгелерин аразында конкурсту чарлаан бис. Эргелелдин кол инженери К.М. Сарыгларга удурткан комиссия ажилдап турар. Орук демдектерин чаартып кылырындан эгелээш, дыка хөй ажилдар конкурстун негелдезинде кирип турар.

Бо чылдың майда болган үрхалап Тываның иштики автооруктарына эвээш эвес когаралды чедирген, ооң ниити түкү 3,450 муң рубль болган. Ол автооруктарны чогуур үезинде септел кылган. Бойдуштун баш бурунгаар көрдүмзүн халавындан чылдың-на автооруктар үрегдээшкиннерге таварып турары чажыг эвес болгай.

Тываның болгаш Кызыл хоорайның юбилейлеринге чедир санныг хонуктар артакан. Бо дээрге, Россия деңнелдиг улуг байырлал болур дээрзи кымга-даа билдингир. Орта баш удур канчаар белеткенгенивистен хөй чүүлдер хамааржыр. Ол талазы-биле бистин мурнувуста белен эвес хүлээлгелер тургустунуп турар. Бодувустун планыныста көрдүнген ажилдар үезинде чедимчелиг кылдынар дээрзинге бүзүрээр мен. ТР-ниң Чазааның юбилейге уткуштур берген ажилдарын акша-биле хандырыптар болза, ону үезинде кылып доозуптар арга бисте бар.

Даңзын-оол ОНДАР,
«Тыва автоорук» эргелели-
ниң начальниги.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

СЕПТЕП БЕРИП КӨРҮҢЕР

Бо чагааны бижиир ужурувус болза, Заводская, 22 адресстиг чурттап орап бажыңывыс дыка эргижирээр. Ону 1950 чылда-ла туткан. Оон бээр чангыс-даа капитал септелге кылып көрбөөн.

Эргижиреп баксыраанындан бо бажыңга кижичи чурттаары бергедээш. Ылангыя кыжын ханалар өдүп эгелээр, азыглар шупту хыраалап каар. Эрги, ирик бажыңны батареялар чылды албас болганындан чурттакчылар улуг, бичии чок аарып, грипптеп тура кыштаар. Чазын, чайын, күзүн дээвирилдерден дамдылаар. Крышалар ойбак, бузук. Ханалар ойлу бээрге, малгаштап-даа каарга, үр болбайн катап төктүп каар. Эжик хаарга, дээвирилдер-даа, ханаларның-даа малгажы төктүр. Дээвирилдерниң ыяжы ирээниден буступ дүжер деп барган. Кышкы үелерде кедер хеп, удуур чоорганнар шупту шыгып каар. Батареялар база шоолуг изитпес. Олар ирик болгаш, бо-ла дешти бээр.

Шыдажып чадааш, 2000 чылдан эгелээш, чогуур черлерге билдиришкиннер

кирип эгелээн бис. 2003 чылда 11 айда соой берген үеде аңаа бичии септелгени чорутту. Каш батарея солуп, коридор ханазын малгаштап, чугайлаан. Соок үеде каккан малгажы чазын чылы бээрге, төктүп калган. Ханалар база-ла самдарарып калган. Коридор-даа канчаар, оода дээвирилдерни кылып берген болза.

№22 бажыңның мырыңай эжиниң аксы-биле машина эртер орук кылып каан. Ойнаан уруг-дарыгга дыка айыылдыг. Эрткен машиналар кызаа орукка херимнеривисти үстүрүп-даа турар. Орукту оон өскээр хостуг черлерге кылып болур турган.

Бо берге айтырыгыларывыс дээш чогуур черлерде даргаларывыска билдиришкиннер кирип шаг болган бис. Ынчалза-даа кандыг-даа харыылар чок. Ам чүнү канчаар бис? База катап дилеп тур бис: бажыңывыс септеди берип көрүңер. Буянывыс-ла силерге четсин.

Минчиммаа ДОНГАК,
Кызыл хоорай.

Чакпыыл ыттарны канчаарыл?

Ыт дээрге кижиниң өңнүү дижир болгай. Ол харын, шын-на ынаан. Эки ыт ээзин кагбас дижир. Чангыс чөкөк: каш чыл бурунгаар ээзи «бурганнай» бээрге, ооң азырап олурган диизи ээзиниң баарын чиир дээш халдап турда, хава ыды ону камгалап, алыспайн барган. Төрелдери кээрге, ол хава ээзиниң херээнде өлүп калган чыткан. Ыттарга хамаарыштыр моон-даа хөй чүүлдерни чугаалап болур.

Мээң кол-ла чугаалаксап турар чүүлүм мындыг: бир хүн шынзылга кылдырып алыр сорулгалыг хоорай чагыргазына чө бар чыдыр мен. Фонтан чаны-биле эртип чыда эскерип көөрүмге, ол девискээрни аштап-арыглап каан, арыг-силиги-даа денди болду. Долгандыр олуртуп каан янзы-бүрү чечектерин чамдызы частып эгелээш. Шыкта үнген оът-сигени көөрге, чадып каан ногаан хевис-ле. Бо-ла бүгү аянныг, чараш хевирни үрөп турар чүүл — чакпыыл ыттарны ол ногаан шыкта эңдерилгени. Ээлери турган-на ыттар ынаан. Барып-барып Чазак бажыңы биле хоорай чагыргазының бажыңнарының дап-дал ортузунда көскүлени дыка. Эрткен-дүшкен кижилерни ээре бээрге, сактырга-ла, кедээ суурларда ышкаш сагындырар.

Олап эртип бар чыткан бир аныяк уруг:
— Бо кандыг кончуг чоор,

угбай, бодаарга-ла, малчын коданда кирип келген ышкаш мен. Кулаамга шуут бүзүревейн тур мен — дээш, оруун уламчылап чорупту.

Тывавыска амгы үеде даштыкыдан янзы-бүрү аалчылар кээп турар-дыр. Олар бо ыттарны көөрге, чаржынчыг-ла турган боор. Артында-ла улуг-биче чоннун аргыжар кол оруунда. Ыт-даа болза, тускай чурттаар черлиг турар болгай. Удавас улуг байырлалдарывыс демделгээр болгай бис, ынчангаш ол талазы-биле дарыг хемчеглен алыр болза эки-дир. Канчап билер, улус-даа ызырыпса канчаарыл? «Ыт аксынга кирген кижичи ханзыраар, кижичи аксынга кирген кижичи чооар» дижир болгай. Ынчангаш хоорайның төвүнде манчажып турар ыттарны оон ырадыр хемчеглерни алыр болза эки-дир.

Ирина БЮРБЮ,
Кызыл хоорай.

Хөндергейниң араттары

Малчыннап-даа шыдаар

Хөндергейниң «Даг-Ужу» арат ажил-агыыйның ээлери — Меңге-Назын Лодайович биле өөнүң ишти Маргарита Дырзынайовна Ондарлар мал өстүреринге ала-чайгаар-ла салымныг, кежээ улус. Олар каш чыл бурунгаар арат ажил-агыыйн тургузуп алгаш, мал өстүрүп эгелээнер. Күш-ажылга ынак өг-бүле кодан сынмас малдыг болур дээн сорулгазын чедип ап шыдаан-даа. Араттар сөөлгү чыл иштинде 600-тен 660 хураганны доктаамал ап келген. Бөгүн оларның кода-нында 1620 ажыг хөй-өшкү бар.

Элбек малдыг болуксаан араттар күзелин ылап-ла чедип алган. Олар хураганнарын чонунга бөгүн садып турар апарганы — бут кырында туруп

келгениниң демдээ. Чыл санында, ылангыя кыштын соогунда, бо хире хөй хураганнарны онча-менди ажаап доруктурарын бодап-даа көөрге, берге. Өг-буленин херээжен ээзи Маргарита Дырзынайовнаның кызымак, олут орбас кежээ, чүткүлдүг ажылын бедии-биле үнелээри чугула деп бодаар мен.

Маргарита Дырзынайовнаның алыс эртеми башкы. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге улустарның уруг-дарыын кижичидип чораан башкы мал ажылынче киргеш, база шыдап үнген. Каяа-даа эп херек. Оларның кызымак ажылы маңаа база көстү берген.

Оолак КАРА-САЛ,
Чоон-Хемчик кожуун.

Ак-Довурак:

КЕЛИР ҮЕЗИНГЕ

КҮЧҮ-КҮЖҮ, КЕЛИР ҮЕЗИ ОЛ (Уланчызы Эгези 1-ги арында).

Хоорайның болгаш комбинаттын тургустунганының 40 чылынга тураскааткан хоорайның коллективтеринин парадчыскаалы болуп эрткен. Орта организация, бүдүрүлгө бүрүзү баш бурунгаар кончуг бодамчалыг, хынамчалыг белеткенген. Ылангыя ооң каасталга-шимелдезинин утка-шынарынче онза сагышты удуртукчулары салган. Ооң түңнелинде чыскаал кончуг көрүштүг болуп эрткен. Орта ниитизи-биле 45 коллектив киришкен.

Бо парад-чыскаал кижилериниң сагыш-сеткилинге таарышкан, ол дугайында колдуунда кижилер бүрүзү чылыг сөстөрни чугаалаар болду. Орта үнелел берген чамдык аалчыларның болгаш тус черниң чурттакчыларының бодалдарын допчузу-биле таныштырып көрейн.

Чимит-Доржу ОНДАР — «Тыва даг-дүгү» комбинаттын баштайгы директору:

— Мындыг кончуг сүр күштүг парад-чыскаалдар «коммунизм» үезинде эртип турган чүве болгай. Ол үе шагда эрткен, ооң утка-шынары ол үега таарышкан, ону мактаан, алгаан турду. Ак-Довуракчыларның чыскаалы бодунга таарышкан, хоорайны, комбинадын мактаан онзагай уткалыг деп көрдүм. Бирги ээлчегде, хоорайны, комбинатты моон сонгаар хөгжүдөр күчү-күштүг, тура-соруктуг кижилер барын көргүскен. Ону чыскаалда киришкен кижилерниң, ылангыя аныяктарның арынарында чайнаан өөрүшкүнүң бүзүрелдиг хүлүмзүрүү, омак-сергээ херечилеп турду. Олар дээрге келир үеде хоорайны, комбинатты сайзырадыр кижилер ол-дур, ынчангаш ак-довуракчылар келир үезинге бүзүрелдин бадыткаан.

Юрий КОМАРОВ — «Тыва даг-дүгү» комбинаттын директорунга хөй чылдарда ажылдаан:

— Парад-чыскаалга киришкен колонна бүрүзү бодунуң ажыл-чорудулгазының аайы-биле дериттингени онзагай-дыр. АТБ-ниң ажылдакчылары чараш тыва хептерлиг, эмчилер ак халаттарлыг, комбинаттын коллективтери, спортчулар, келир үеде салгакчыларывыс—школачылар, садиктер уруглары боттарыны-биле көрүштүг

кылдыр кеттинген, холдарында плакаттарны, тукчугаштарны, янзы-бүрү өңнерлиг шарларны туткан. Оларның омак-сергээ, өөрүшкүлүүн кижилер магадап ханмас чорду. Колонналарның дерилгезинден алгаш көөрге, олар хоорайынга, комбинадынга бердинген, аңаа ынак, ооң бурунгаар хөгжүлдези дээш сагыш човап чоруур деп чүве илерээр чорду. Бо өөрүшкүлүг кижилер Ак-Довурактын күчү-күжү дээрзин чыскаал көргүскен деп санаар-дыр мен.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ — «Тыва даг-дүгү» комбинаттын хоочуну, чогаалчы:

— Ак-довуракчыларның парад-чыскаалы утка-шынарлыг, көрүштүг-дүр. Мындыг чыскаал Тывага сөөлгү чылдарда болуп көрбээ. Бо хоорайны, комбинатты сайзырадыр улуг курлавыр, күш барын бо чыскаал көргүстү.

Шак мындыг уткалыг бодалдарны байырлалдың өске-даа киржикчилери, аалчылар илередиш турдулар.

ОЛАРГА ЧОРГААРЛАНЫР

Хоорайның Кадр-оол Сагды аттыг Культура ордузу, ону кажангызындан-даа артык байырлал шинчи кири каастаан. Ооң сценазының артында «Ак-Довурак 40 харлаан» деп улуг алдын үжүктөр, сан-биле бижээ. Кижилер бажы кизирт, олуттар сынышпастан. Ак-Довурак хоорайның болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттын тургустунганындан бээр 40 чылынга тураскааткан байырлыг хурал аңаа июль 9-та болуп эрткен.

Күш-ажылдың кижизин алдаржыдып мактаан, сорук кирип музыка залга чаңгылангып үнген. Орта үдеттирген даг-дүгүнүң арыглакчызының идик-хевин кеткен аныяктар танцы-самны ойнаан. Бойдустан чаыт-тынган чараш бойдус чурумалдыг Ак-Довурактын байлаа—даг-дүгү. Ону казып тывар, шиңгээдип алыр дээш тудугчулар улуг ажыл-херекти бүдүрүп, чурттаарынга, ажылдаарынга таарымчалыг хоорайны, амгы үениң техниказы-биле дериттинген комбинатты туткан. Ол дээш улуу-биле өөрүп четтиргени илереткенин байырлыг хуралды эрттирер башкарыкчылар эгезинде демдеглээ.

Дааның дүгү-биле делегейге алдаржаан байлактыг Ак-Довурактын дугайында төнчү чокка чугаалап, бижип болур. Ак-Довурак турган, ажыл-ижилер шапкынчаан, моон сонгаар-даа турар деп үн залга чоргаар, хостуг чаңгылангып турду.

Ак-Довурак хоорайның болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттын тургустунганындан бээр 40 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдың ажыттынганын чарлапкан.

Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Владимир Монгушка сөстү берген. Байырлалдың аалчыларынга, күш-ажылдың хоочуннарынга, комбинаттын ажылчынарынга, хоорайның чурттакчыларынга

юбилей-биле изиг байырны ол чедирген. ТР-ниң Чазааның, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының, Хакас Республиканың Таштып, Аскиз районнарының, Тываның кожууннарының, хоорайла-

өске-даа чугула объектилерни ажылгалга кириген. Олар республиканың социал экономиказын хөгжүдеринге улуг ужурузалыг болган.

Амгы үеде Ак-Довурак республика ужурузалыг хоорай

тырган. Ында оларның ажыл-чорудулгазынга улуг үнелелди берген, моон сонгаар күш-ажылчы чедишкенини күззэн.

Ш.В. Кара-оол ак-довуракчыларга компьютерни белекке берген.

Ооң соонда республиканың сайыттары, комитеттер даргалары, ведомстволар удуртукчулары байыр чедирген. Тываның Өөредилге, кадык камгалал, иштики херектер яамылары автомашиналарны, рентген аппаратадын белекке берген. ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның Даргазының оралакчызы В.С. Германова, Хоойлужудулга палатаның комитет даргазы Т.Б. Куулар байыр чедирген.

Комбинаттын

бирги директору Ч.Д.Б. Ондарга сөстү берген. Улуг ужурузалыг комбинаттын тудуу-биле чергелештир, Тываның барын талазынга республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге ажыктыг Ак-Довурак—Абаза автооруун, бедик вольтулуг электр шугумун болгаш өске-даа чугула тудугларны кылганын ол чугаалаан. Оларны тударынга ССРЭ-ниң хөй национал улустарының төлээлери киришкен, найырал бижыккан, ханылаан. Экономиктиг кризистин берге чылдары эртип турар, ак-довуракчылар комбинаттын ажыл-чорудулгазын шуудадып эгелээ. Моон сонгаар ооң ажылын экижидеринин бүгү аргалары, курлавырлары барын айтыган. Россияның Улустарының ассамблеязының дээди шаңналы алдын медальды комбинаттын ажылчыны Шолбачы Күжүгетке, хүлер медалын Ак-Довурак хооруккомунун даргазынга хөй чылдарда чедишкенин ажылдаан З.Ф. Манчинага тыпсыр шийтпирни хүлээп алганын дыңнаткаш, оларга шаңналдарны тывыскаан.

Хакас Республиканың Таштып, Аскиз районнарының чагырга даргалары Г.Т. Шулбаев, А.В. Челтыгмашев ак-довуракчыларга байырны чедирген. «Тыва даг-дүгү» комбинат чуртка кончуг улуг ужурузалыг, ооң эки шынарлыг продукциязын Саян артында сөөртүп эгелээ, келир үеде ооң сайзыраарының барымдаалары бар деп, Г.Т. Шулбаев чугаалаан. Кады ажылдажылганы калбартырын, улустарның аразынга найыралды бижык-лаарын ол чугулага көргөн.

Кожууннар, хоорай чагыргаларының даргалары, төлээлери болгаш өскөлөр-даа ниитизи-биле дөртөн ажыг кижилер байыр чедирип чүве чугаалаан, суй белектерни, байыр чедирген бижиктерни хоорай чагыргазынга, комбинаттын удуртулгазынга тывыскаан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын хоочун ажылчынары Тадар-оол Донгак биле Сүте Сарыг-оол.

рының найырга киржип келген делегацияларынга байырны ол чедирген.

Байырлалдың хүндүлүг аалчылары—«Тыва даг-дүгү» комбинаттын баштайгы директору Ч.Д.Б. Ондарга, комбинаттын директорлары чораан Ю.Т. Комаровка, Г.В. Парамзинге, Ак-Довурак хооруккомунун удуртукчулары чораан С.И. Ильенковка, З.Ф. Манчинага байыр чедирерге, чыылганнар динмиттиг адыш часкаашкынары-биле уткаан. Ол дээрге оларның ажыл-ижилер бедиле үнелээниң херечизи болган.

Ооң соонда «Ак-Довурак хоорайның болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттын тургустунганының 40 чылының дугайында» илеткелди Владимир Сагаанович кылган. Тыва күрүнениң үндезилетинип тургустунганын, ооң хөгжүлдезин допчузу-биле ол таныштырган. Бурунгу Хемчиктин ээн чыткан, төптө демир-оруктан ырак девискээри Ак-Довуракка кончуг кыска хуусаада «Тыва даг-дүгү» комбинатты болгаш Ак-Довурак хоорайны туткан. 1959 чылда «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелели тургустунган, тудуг ажылдары эгелээ. Комбинатты тударынга ССРЭ-ниң Аар улутпур, тудуг материалдар, тудуг-монтаж яамыларының 25 организациязы киришкен. Чүгле «Сибирьтехмонтаж» организациязы 670 ажылчыны чоруткан. Тудугга ССРЭ-ниң дыка хөй хоорайларының арга-дуржулгалыг 40 ажыг янзы-бүрү нацияның төлээлери ажылдап, улуг ажыл-херекти бүдүргөн. 1964 чылда комбинаттын бирги ээлчээ ажылгалга кирген. Ол Тываның аар улутпурунун баштайгызы, тыва национал кадрларны белеткээринин школазы болган. Амгы үеде комбинатта тыва кадрлар чедишкенин ажылдап турары илеткелчи чугаалаан, муракчыларның аттарын адаан. Комбинаттын, хоорайның тудуу-биле чергелештир, Ак-Довурак—Абаза автоорукту, бедик вольтулуг электр шугумун болгаш

болуп турар. 13500 ажыг чурттакчылыг, бо чылдың эгезинден бээр 212 кижилер немешкен. Тыва Республиканың юбилейлеринге, комбинаттын болгаш хоорайның тургустунганының 40 чылынга күш-ажылчы чедишкенин ужуражыр дээш ак-довуракчылар ажылдап турар. Бо чылдың бирги чартында хоорайның бүдүрүлгелери 60 миллион рубльдин продукциязын бүдүргөн. «Тыва даг-дүгү» комбинат алды айда 5300 тонна даг-дүгүн бүдүргөн, эрткен чылдың ол үезинден 3600 тонна көвүдзөн.

Комбинаттын ажыл-чорудулгазынга таварышкан бергелерни ажып эртеринге боттук дузаны чедиреринге Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Улетпур яамызы улуг рольду ойнаанын илеткелчи демдеглээ.

Экономиктиг кризистин берге чылдары турза-даа, хоорайывысты, комбинадывысты камгалап арттырып алган бис, олар моон сонгаар бурунгаар сайзыралды алыр дээрзинге Владимир Монгуш бүзүрелин илереткен.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол индирге үнүп келгеш, Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак ажыл-албанының аайы-биле Красноярскиде чоруп турары-биле байырлалдың баштайгы хемчеглеринге киржип шыдаазын, июль 10-да маңаа чедип келирин чыылганнарга дыңнаткан. Байырлалдарга белеткенири болгаш эрттирери дээрге, ажыл-агы-йывысты экижидер хемчеглер болур дээрзин Шолбан Валерьевич чугаазынга айтыган. Чазактын, ооң бүгү сайыттарының мурнундан хоорайны, комбинатты туткан, даг-дүгүн болбаазырадыр дээш ажылдап турган кайгамчыктыг ажыл-ишчилерге өөрүп четтиргенини илередирин чөпшээрер көрүндөр деп, ол чугаалаан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын ак-довуракчыларга байыр чедирген бижин ол чыылганнарга номчуп таныш-

БҮЗҮРЕЛДИГ

Ак-Довурак хоорай чагырганын даргазы Владимир Монгуш байыр чедиришкенин дээш хоорай чагырганын, комбинаттын удуртулганын мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен.

Хурал доозулган соонда, Ак-Довурактын бот-тывынгар артистери байырлыг хуралдын киржикчилеринге солун программалар концертти көргүскөн.

БУРУНГААР БАЗЫМ

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын коллективтеринин, хоорайнын албан хаакчыларынын, чурттакчыларынын комбинаттын тургустунганынын 40 чылынга болгаш 2004 чылдын бирги чартынын түнелдерин үндүргөн байырлыг хуралы Кадр-оол Сагды аттыг Культура ордузунга июль 10-да болуп эрткен.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын чингине директору В.А. Милосердов юбилей-биле холбаштыр комбинаттын хоочуннарынга, ажилчыннарынга, инженер-техниктиг ажилдакчыларынга, хоорайнын чурттакчыларынга изиг байырны чедирген. Оларга күш-ажылчы чедиришкенин, быжыг кадыкшылды, амыдыралынга өөрүшкүнү күзөөн. Бо чылдын бирги чартында комбинат багай эвес көгүзүлгери болган. Бүдүрүлгени эде дерини уламчылавышаан, даг-дүгүнүң чаа сорту болбаазырадып эгелээ, даг-дүгү бүдүрерин эрткен чылдын ол үезинден көвүдеткен. Комбинаттын ажилында 584 кижини хаара туткан. Ажилчыннарынын шалың фондузу өскөн. Ажилчыннар айда үш муң хире рубльди ажилдап ап турар. Комбинат бурунгаар базымны кылып эгелээ, келир үезинге бүзүрелдиг деп, илеткелчи чугаазынга айыткан.

Бирги чартык чылда цехтер, ээлчеглер, ажилчыннар аразында мөөрейнин түнелдерин үндүргөн. Ооң тилекчилеринге шаңналдарны тывыскан. Чаңгыс чижек. Комбинаттын даг-дүгү болбаазырадыр ээлчеглеринин аразынга Оттуг-оол Хомушкунуң удурткан ээлчээ тиелээш, 27 муң рубль-биле шаңнаткан. Оон аңгыда, бүдүрүлгенин хөй санныг хоочуннарынга, мурнакчы ажилчиликтерге суй белектерни тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак бо хуралга олуршкан болгаш делгеренгей чүве чугаалаан. РФ-тин Президентизи В.Путинниң Чарлыг езугаар Тываның Россиянын составына каттышканынын 60 чылын, Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чылын калбаабиле демдеглээринге хынамчалыг белектер ажилдары республикада калбарганын ол чыылганнарга дыңнаткан. XX чүс чылда Тываның амыдыралына төөгүлүг болушкуннар, чаартылгалар болуп эрткен, ынчангаш ону алдын чүс чыл деп адап турар. Ылаңгыя 1944 чылдан бээр Россиянын деткимче, дузазы-биле Тывага улуг чаартылгалар, бурунгаар депшилге болган. Сан-медээ езугаар алырга, чүгле 1947 чылда 240 улуг, биче бүдүрүлгелер тургустунган.

«Тыва даг-дүгү» комбинат Тываның баштайгы улуг бүдүрүлгези, ону чүү-даа турбаан ээн черге ССРЭ-нин хөй национал

улустарынын төлээлери туткан, ажилгалга кириген, ажил-чорудулгазын шуудаткан дээрзин Шериг-оол Дизижилович демдеглээ. Ол чүгле тудугжуларнын, даг-дүгү болбаазырадыр ажилчыннарынын хоорайы эвес, ынакшылдын хоорайы болган. Ол аныктар маңа өг-бүле туткан, ажил-төлдүг, аас-кежиктиг амыдыралдын оруун ажиткан. Ынчангаш хоорайнын уjurдузазы улуг болуп турар.

Хоорай болгаш комбинат бергелерни ажыр эртип турар, ажил-иш болгаш амыдырал-чуртталга экижип орат. Бо айтырыгны шиитпирлээр дээш

Социалистик Күш-ажылдың Маадьры, башкы Сесең-маа Тамдын-оол.

күүсекчи эрге-чагырга органны, бүгү деңгелдин депутаттары, хөй-ниити организациялары биче эвес ажил-херекти кылганын Дарга чугаалаан.

Байырлалга киржири-биле чедип келген, комбинаттын ажил-чорудулгазын экижидеринге улуг үлүүн кириген комбинаттын директору чораан Юрий Комаровка өөрүп четтиргенин Ш.Д.Ооржак илереткеш, ооң ажил-чорудулгазынга чедишкенин, кадыкшылды, аас-кежикти аңаа күзөөн. Хуралда олуржуп турар күш-ажылдын хоочуннарынга өөрүп четтиргенин Дарга база илереткен, оларга бүгү-ле чаагай кежикти йерээген.

Хоорайнын бүгү чурттакчыларына, комбинаттын шупту ажилчыннарынга, инженер-техниктиг ажилдакчыларына юбилей-биле изиг байырны Шериг-оол Дизижилович база катап чедиргеш, ажилына чедишкенин, амыдыралына аас-кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды күзөөн.

Ак-Довурак хоорайнын болгаш комбинаттын тургустунганын бээр 40 чылы-биле холбаштыр хөй чылдарда үрөтүнелдиг ажилдаан бөлүк ажилдакчыларга ТР-ниң Чазак шаңналдарын Ш.Д.Ооржак байырлыг байдалга тывыскан. Тыва Республиканың «Күш-ажылчы шылгалар дээш» медалын Ак-Довурактын №2 школазынын башкызы Арбылдай Күжүтөккө, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хундүлүг аттарны комбинаттын слесары Кызылоол Хертекке, септелге-механика цегиниң начальниги Борис Устиновка болгаш өскелерге-даа тывыскан.

Байырлалга тураскааткан спортчу маргылдаалар болуп эрткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Авторнуң тырттырган чурктары.

Эрткен чүс чылдын 80-ги чылдарында үстүкү албан черлеринге «контрларнын» херектерин төөгүлүг частырып деп эде көргөш, оларнын чоок кижилери, ажи-төлүнге деткимчени, дузаламчыны чедирер дугайында шиитпир үнгөн. Ол үеде чон билдиришкенин, дилеглерни массалыг-биле кирип турган чүве.

Чон аразына ады-сураа алгыт берген ыраажы, бот-тывынгар композитор Комууна Монгуштуң адазы Содунам Монгуш – репрессия чылдарында «контр» атка киргеш, боолалдып өлүрткен кижилерин бирээзи. Комууна Монгуш бодунуң адазынын хавыртканы өнчү-хөргөзгизиниң, мал-маганынын өртөөн элээн акша-биле алган. Ол дээрге 80 чылдар ортан үези-дир. Бир ужуражырымга: «Ам бичи мана-зымза, бажың-балгатты-даа алыр боор мен» — деп өөрүшкү-маннайлы-даа кончуг чугаалап турган кижини.

Чоокта чаа автобус доктаар черге Комуунага ужуражы

бергеш, чугаа аразында алыр деп турганы бажың дугайында айтырарымга, ол шала мунгаргай чугаалады:

— Бо дээш мен ам барык 20 чыл хире сүржүп келдим. Чүү дээр боор, кыры-даа бердим, түрей-даа бердим. Ажи-төлүмү-даа, кады кыраанымны-даа оскундум. Мени азырап турган уруум аарааш, 3 удаа кестирди, ам база кезер дээр. Ол бажың дээш даргаларга та каш катап кирген кижини мен, 10 хире болган боор. Ак Бажыңда мени танывас дарга-даа ховар боор. Шын деп чүвени мен ышкаш кижилер тывар чоор бе, кандыг кончуг салымым бак амытан боор мен – дээш, үнү сириңейип, карааның чажын чеңи-биле чода бээрге, ону кээргээш баарым ажып, харлыгып олурдум.

Ховалыг Чыргал-оол Белекович школа эжиниң ажып, парта артынга-даа олуруп көрбөөн. Ооң адазы Белек хелиңни «контр» дээш тудуп, эт-хөргөзгизин, мал-маганын дөгөрезин хавырып аппарган. Хелиң боду кырган кижини Кызылдын кара-

бажыңына-ла мөчөөн дээр. Ол акывыс бир хүн мөчөө келгеш, ачазынын хавырткан өнчү-хөргөзгизини өртөөн эгидип, чурттаар бажың бээр дугайында чогуур черлерге билдиришкени бижип бээрин дилээрге, күүседип берген кижини мен. Комуунадан Чыргал-оол акын дугайында айтырдым. Хары мындыг болду:

— Ол хөкүгү ам 80 харлаар деп барган, ийи кулаа шак дүлей. Бажың дээш өөнүң ээзи Сиилиңмаа Кызылга кээп сүржүп турган кижини чүве, ол ам чок апарган, оон бээр ийи чыл чедип тур. Ону ам кым сүржүп боор. Сен оода солун, сеткүүлге бижип көрөм, канчап билир, даргалар сактып келгеш, бисче ээ көрнү бээри чадавас...

Идегели өшкөн акымга: «Ажырбас-тыр ийин, шупту чүве аайлажы бээр» — деп оожуктуруп кагымза-даа, оон дилээн күүсетпейн баар аргам чок боорга, бо чагааны бижээним бо.

Дагба ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

КАРЖЫ «АЗЫРАКЧЫЛАРНЫ» КОЛОНИЯГА КИЖИЗИДЕР

Ак-Довурак хоорай чурттуг азыракчылар назы четпээнирнин «кижизидилгези» дээш хосталгазын үр хуусааларга казыткан.

Ада-иези чок болган соонда, өскүс арткан Шеңне биле Буянын оларнын чоок төрели азырап алган. Кайызы-даа ажил чок Маргарита Ооржак биле Владимир уруглар азырааны (опекуннааны) дээш ай санында алды муң хире рубль пособиени ап турза-даа, уругларже сагыш салбайн, акшаның көвей кезин арагаже чарып турганнар.

Азыракчыларнын арагалаарындан хөңнү калган Шеңне бир хүн эжиниң бажыңына хонган. А олары ап олурары акшазын оскунарындан корткаш, уругну сүрүп алыр дээш чорупкан. Эзирик «азыракчылар» Шеңнең эжиниң бажыңына келгеш, уругнуң авазы көрүп турда-ла, уругларны кур-биле соп-соп, иелдирзин алгаш чоруй барганнар. Уругнуң иези чаа хосталып келген кижиге чүве чугаалаарындан корткан. «Азыракчылар» орук ара Шеңнең бир эжин база ап алгаш, бажыңына келгеш, уруг-

ларны подвал иштинче суп кааннар. Бичин болганда, Шеңнең бир эжин ап алыры-биле үнүп-кеннер.

Удатпаанда, подвал иштинге Шеңне-биле кады ооң эштери Марина, Сайдаш, Алдынай олар олурган. Владимир уругларны чаңгыстап үндүрүп эккелгеш, эт-теп, ыяш-биле соп турган. Уругларнын бирээзиниң авазы иштики херектер килдизинче дыңнадыпкеш, шагдаа ажилдакчылары-биле кады ол бажыңга чеде берген. Бажың ээзи уругларны чандырыптым деп харыылаан. Ындыг-даа болза, ие кижиниң чүрээ эндевээ, өрөөлге ол кылаш-тап тургаш, шала адаандан бичин уруглар ыглаанын дыңнап каан.

— Уругларны оорлааны дээш база назы четпээн уругларнын кижизидилгезин азыракчы кижиниң чогуур деңгелге күүсетпээни дээш кеземче херектерин оттурган бис – деп, Барыын-Хемчик кожуунуң прокурору А.

■ Июль 5-тен июль 11-ге чедир республикага 77 кем-херек үлгедешкенин бүрүткеттинге: 5 өлүрүшкүн, кадыкшылга аар хораны сагышты-биле чедиргенинден 2 кижини амытынындан чарылган, кадыкшылга аар хораны чедирген 8 таварылга, 4 күштээшкени, 2 дээрбечи чорук, 4 үптээшкени, 24 оор чорук, наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмөлдери хоойлуга удур шыгжаан 1 таварылга.

■ Дежурный кезээнде 1529 кижини чедирген, эзирик чораан 1436 кижини кудумчудан ыраткан, оларнын 858-ин эзириктер сергедир черлерге кириген, биче хулиган чорук дээш 185 кижини туттурган, административтик харысалгага 1043 кижини онаашкан. Неделя дургузунда оруктарга 10 озал-ондактыг таварылга болган, аңаа 3 кижини амытынындан чарылган, 12 кижини кемдээр. Хоойлуга удур саткан эзиртир бүдүмөлдөн 984,5 литрин хавырган.

■ Июль 6-да 00 шак 30 минута үезинде, Красноярск – күрүне кызыгаары оруунга, ВА3-111130

Ленин, 18 дыңнадып тур

автомашинаның ээзи, Кызылдын 20 харлыг херээжен чурттакчызы, эзирик байдалга тургаш, орукка чыткан Садовников Владимир Анатольевичини (1972 чылда төрүттүнгөн) тавараан. Садовников алган кемдээш-киннерден ол-ла черинге амытынындан чарылган. Чолаачы машиназын башкарып шыдавайн баргаш, транспортту аңдарган.

■ Ол-ла хүн, Чадаанада кожуунуң төп эмнелгезинче Теве-Хая суурдан арнынче боолаткан, мээзинде кемдээшкенин М. деп эзирик хамаатыны кириген. Херекти оттурган, ителгези эгелей берген.

■ Июль 7-де 12 шак үезинде Кызылда Парлалга бажыңынын адаанда чеменир черге билдинмес кижилер киргеш, 200 муң рубль түнүг акша суп каан турган сумканы оорлап аппарган болган. Херекти оттурган.

■ Ол-ла хүн Кызылдын үстүү автотрасса оруунуң чанындан 50 метр телефон кабелин билдинмес кижилер казып аппарган. Каразыттырып турар назы четпес кижини туткаш, ада-иезинге келдиртишкенин езугаар кээр дагдынылгалыг бижикти дамчыткан. Кеземче херээжен оттурган.

■ Даартазында, дүнекиниң 1 шактан 3 шак аразында Чер ка-

дастрлыг палатаның бажыңынче билдинмес кижилер киргеш, таңнылду одура кезип каан боо-биле коргудуп тургаш, компьютер техниказын оорлап аппарган. Дээрбечи чорук деп чүүлге хамаарыштыр херекти оттурган, ителгези чоруп турар.

■ Июль 9-та дүнекиниң 3 шак үезинде Бай-Хаак суурнуң ийи чурттакчызы ол-ла суурда чурттап турар назы четпээн уругну күштөп-күчүлгөн. Херекти оттурган, ителгези чорудуп турар.

■ Июль 10-нүң хүнүнде Кызылда Дружба кудумчузунда көдээ ажил-агыт техникумунуң чанынга ВА3-2108 автомашинаның чолаачызы ВА3-21074 автомашина-биле үскүлөшкөн. Түннелинде ВА3-21074 автомашинаның чолаачызы, Кызылдын 32 харлыг чурттакчызы Бехтерев Николай Викторович ол-ла черинге амытынындан чарылган. ВА3-2108 машинаның чолаачызы республиканың төп эмнелгезинче деңгелде ажык сынышкынныг кирген.

■ Июль 11-де Ак-Туруг – Чаа-Хөл аразында электри шугумунуң хыналдазынын үезинде 600 метр узун электри удазынын оорлап аппарганы илерээн.

ТР-ниң ИХЯ-нын парлалга албаны.

ТАР-ның РСФСР-ге Автономнуг область болуп каттышканындан бээр 60 чыл болурунга белеткел республикавыстың чер бүрүзүндө калбарган. Ооң бир бадьткалы – Тес-Хемге ажилдап чораан хоочуннарның Кызылдың Парлалга бажыңыга, улаштыр Сесерлигиниң сериин чайлаанга болган ужуражылгазы. Аңаа эрткен чүс чылда болгулаан хөй чаартылгаларның болгаш ол бүгүгө үлүүн кириген кижилерниң дугайында сактышкыннар, чамдык кижилерге тураскаал белектер, солун концерт-даа болду.

Бодум Тес-Хемниң Төре-Хөлгө төртүтүнген, аңаа өскөн мен. Ол чер ооң мурнунда, 1932 чылга чедир, амгы Моолдун Хаан-Көгей сумузунга 175 чыл дургузунда туруп келген. Ол база бир төөгүвүс-түр. Өвүс Шара-Нуур, Алды-Нарын, Дугай, Чөөгей, Төре-Хөл ынчаар көжүп чораан.

Ужен чылдарда Хамар (Хамар – сын, тайга) оруунун тудуу эгелээн. Ол түр кадань оруу, бедик арттар болгаш ханы чоогалар, туруг-халлар тавараан орук. Ынчангаш хамык күштү сөөлүндө хем иштинде Калдак (Гал, гол, кол - хем) унун аштаарынче угландырган. Аңаа Тываның бүгү булуңнарының чону киришкен, езулуг улусчу тудуг ол болган. Хамык чон күш-хүнезинин болгаш шуглак-дөжөөн боттары белеткел, айт-

КАЛДАК ОРУУН КАСЧЫН ЧОРДУМ

малын коштап чүдүргөш, суму-суму аайы-биле кызыл тугун бедик хөлбөңнеткеш, хөй-аъттыг, ыры-шоорлуг, аразында чарыштыг ажилдап турганнар. Мен база аъттыг келгеш, куска-хаай-биле хая соктап, быра-биле даш тура кагып, идер-терге долдур доврак дажыглап, чоннун коллективтиг болгаш хөглүг ажылынга база кириштим. Ынчан честем Ораажай Сакпай үстүндө чуулган дашка бастыргаш, Самагалдай эмнелгезинге сөггөн чүвө.

Калдак оруун казары Хамарнындан берге болган. Шыргай хараганнар, арга-ыяш кижини эрттирбес, кайнаар-даа базарга – суг-ла суг, малгаш-ла малгаш. Чаъс-чаашкын база үзүктелбес, хеп кургадыр арга-даа, чай-даа чок. Чадыр тудар туржук, одаглань чер безин тывылбас, аът баглаар, мал откарар чер база чок Хемниң ол-бо талалары дыка кадыр, ишти кызаа, хөй кижжи сымарлажып ажилдаар...

1942 чылда Калдак оруунун ажыдышкыны болган. Аңаа сумунун аныяктары база аъттарлыг шапкылажып келдивис. Орук тудуунун удуртукчуларының айтышкыны-биле

сөөлгү көвүрүглерни кылгыла-дывис. Оон Шураштыг-Хем аксында көвүрүгнү шуптувус аъттыг кешкеш, ол-ла чыскаалывыс-биле Чаа-Оваа-Шөлүнчө (амгы Калдак-Хамар артче) шуужупкан бис. Оруктуң ажыттынарын манааш, ийи-бир хонган машиналар бистиң соовустан келдилер.

Шураштыг Калдакче агып кирген болгай, ону көрүп тургаш-ла, Тес-Хемниң орук чери Калдак иштин дургаар-ла «р. Шураштыг» деп байзалар бижигилеп каан, эгенчиг чүвө бо болуп тур-ла.

Калдак оруун ажыдарынга киржи келген бүгү кожууннарның чону Чаа-Оваа-Шөлүнге болган байырлыг хуралга

олуржуп, шаңнал-мактал ап, кинога база тырттырган. Ону «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп кинодан көрүп болур. Кинога тырттырган чоннун бажыңга ак-ак аъттарлыг, ооң соонга бора-бора аъттарлыг, ооң дараазында доруг болгаш кара аъттарлыг кижилер чыскаалган. Мен бора аъттыг мен. Кара аъттарлыг улусту кызыл тугун хөлбөңнеткен Төре-Хөлдүн дассык даргазы Хорлуу (чоннуу-биле, Семис-Хоортай) угбай баштаан. Хара-лааның, аар кижиниң эзенгизиниң баа үзүлгөш, боду аңдарлып калган. Чамдык улус ону каттыржып, чамдызы, кино тырттырарыңа шаптыктаан дээш, чемелеп-даа турду. Маадыр ие Сам Максиржап орус кижибиле ыяш хирээлеп тургаш, кинога тырттырган, ону кинодан көрүп, ам-даа чурттап чор.

Бодум 1955 чылдың сентябрь 1-ден 1957 чылдың март 2-ге чедир Тес-Хем биле Эрзин районнарга «Шын» солуннун тускай корреспондентизи болуп чордум. Оон 1961 чылдың сентябрь 1-ге чедир Тес-Хемнин райкүском секретарыңа ажилдадым. Ынчан күүском даргазынга фронтучу Оолак Оюн,

оралакчызыңа Григорий Төгүс-оол турду. Оон соонда социал хандырылга сайыдынын оралакчызы-даа чордум. Совет Чазактың медальдары-биле каш-даа катап шаңнаттым. А уругларым ачазы Ахмед Ланаачапович Аракчаа (Базыр Аракчаа) Самагалдай эге чада школазын 1936 чылда дооскаш, Качыкка бижик башкылап, аревэниң Тес-Хем кожкомунуң пионер килдизин эргелекчилеп, 1955-1961 чылдарда партия райкомунун бири секретарыңа база ажилдаан. Тыва АССР-ниң кинофикация эргелелиниң начальниги эргедужаалдан пенсиялап үнген. Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле, элээн каш медальдар-биле шаңнаткан. «XX чүс чылдың тергин кижилери» деп номда кирген.

Уругларымыс дөрт. Аким – айыыл чок чер албанының полковниги, Анатолий – сайгарлыкчы, Анна – юстицияның генералы, Алексей – ТР-ниң алдарлыг башкызы. Мынчаар-ла чурттап чор бис. Кожуунууска ажилдап чораан хоочуннары-выстың ужуражылгазынга киржири, оларны көөрү болгаш сактышкын чугаа дыңнаары солун болгаш өөрүнчүг болду. Чонууска болгаш кожуунууска экини күзедим.

Зоя АРАКЧАА
(САГААЧЫ).

СОЦИАЛ ПОЛИТИКА, ХООЙЛУЖУДУЛГА

Реформалар

Мооң мурнунда социал чигелделер ап турган кижилер моон соңгаар эмнениринге, орукка халас чоруурунга бир айда 440 рубль бээр деп турарыңа таарзынмай турар чугааларның хөй бооп турары илден, а ол айтырыгны шитпирлээр Күрдума депутаттары бо талазы-биле ылаптыг санаашкыннары Чазактан алырын бодап турар.

Ынчанмыже Күрдуманың депутаттары июль 2-де хуралыңа мурнундагы чигелделерни акша-биле солуур дугайында Чазактың кириген хоойлу төлевилелин хөй нуруузунун бадылаашкыны-биле деткээн. Чигелделерни акша-биле солуур дээн темадан аңгыда, ам күштүг бооп турар 150 хире хоойлуларга эдилгелер киририн, эргижирээн 40 хире хоойлуну шуут күш чок болдурарын база бодап турар. Ындыг чаартылгаларның кол утказы чаңгыс: чарыгдалдарның кайы-бир чүүлүн (статьязын) федералдыг азы девискээр үндезиннеринден акшаландыраларын тодардыры. Чамдык угланышкыннары кызырар азы шуут ап кааптар, ооң-биле кады депутаттар социал камгалалдың эрги системазының чүгээр кезектерин хевээр арттыргаш, хоойлунуң чаа төлевилелин үндезинниг эде кылырын оралдажып турар. Депутаттар чугула эдилгелерни бодунуң доктаалыңа кириген. Бо ажилды кандыг угланышкыңа чорударын Күрүне Думаның Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө комитетинин даргазы Андрей Исаев мынчаар тайылбырлаан.

Бюджет ажилдакчыларының шалыңының дугайында

Депутаттар Төптүн болгаш девискээрлерниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаар талазы-биле реформаны доозар талазы-биле

Чазактың кириген саналы-биле чөпшээрешкен. Чижээ, Чазак бюджет ажилдакчыларының шалыңының дугайында айтырыгны деңнел-бүрүзү бот-тускайлан: федералдыг албан черлерин федералдыг деңнелге, субъектилерге хамааржырын — субъектилер, муниципалдыг айтырыгларны — муниципалдыг деңнелге шитпирлээрин саналдаан.

Ынчалза-даа Чазак-биле баш удур дугуржулга кылгаш, Күрдума ону доктаалында айыткан. Күш-ажыл кодекзинге шалың төлевириниң адаккы хемчээлиниң дугайында билишкынни хевээр арттыргаш, ол норманы үе-үелеп чоокшулаштыраларын көргөн. Ынчангаш күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээли федералдыг деңнелден чавызаваз болурун шитпирлээн.

Субъектилер шалың төлээринге камналга кылбазын дээш мооң мурнунда турган чедир төлээшкыннерни болгаш немелделерни (чижээ, амгы үеде башкыга ооң шалыңының 25 хуузун немей төлөп турар) казаан, ам бюджеттиң кандыг-даа ажилдакчызының шалыңы 2005 чылдан эгелээш 2004 чылдың декабрь 31-ге чедир ап турган немей төлээшкыннерден эвээш эвес болурун айыткан чүүл (статья) хоойлуга кестүп келир.

Ам шалыңны улам ынай таарыштырар дугайында. Чаңгыс аай тариф четкизин барык солуп кааптар, ынчалза-даа бис бюджет ажилдакчыларының чаңгыс аай федералдыг стандарттары артар деп санап турар бис. Оон кандыг хевирлиг болурун чугаалажып турар. Чижээ, Россияның үш талалыг комиссиязы чыл санында-ла федералдыг, девискээр, муниципалдыг бюджет ажилдакчыларының күш-ажыл төлевириниң системазының чаңгыс аай сүмелерин хүлээп алырын көргөн.

Социал пакет дугайында

Байдалдан чайлаарының эн угаан-сарыылдыг аргазы — чигелделерни арттырып алыр бе азы акша компенсациязын алыр бе деп эргени кижилерге бээр. Ону социал пакетти дамчыштыр боттандыраар (ол дугайында тускай чүүлду хоойлуга кириер) бир айда 440 рубль пакетке 40 рубль өртектиг аргыжарының биледи турар, ооң-биле чурттун кайы-даа черинге хоорай чоогунун электричказыңа чоруп болур. Арткан 400 рубльди медицинаның немелде камгаладылганының карточказын төлээринге ажыглаар, ооң-биле эмчи-ниң бижип бергени эм-тан аймаан чежени-даа ап болур, санаторийлерге халас чедип, эмнениринге ажыглаар. Амгы үеде шилип алыр эрге талазы-биле чугааны Чазак-биле чорудуп турар. Хамаатылардан кирер билдиришкыннерни 2005 чылга чедир хүлээп алырыңа, оларны ажилдап кылырыңа четтикпейн баарының айылы бар. Мооң ужурунда Чазак 2005 чылдан эгелээш, хөй кижилер эрги чигелделерни хевээр арттыралар негеп турза-даа, пакеттерни кижилерге үлээрин саналдаан, а 2006 чылдан социал пакетти акша-биле солуурун эгелээр.

Пакеттин өртөөнгө хамаарыштыр чигзиниглер бары шын, чижээ, Чазак четчир эм-танны, санаторий путевкаларын кижилерге четчири-биле берип шыдаар бе деп айтырыг хөйүнү хөлзедип турар. Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды Михаил Зурабовтун медээзин езуугаар алырга, бөгүн чигелде ап турар 720 муң кижжи чыл санында-ла санаторийлерге эмнедип турар. Социал пакетти ажыглап эгелээр, 1 млн. 200 муң кижжи путевкалар-биле хандырынары илерээн. Ынчалза-даа улам тодаргай санаашкын-

нары ийиги номчулугаа кирерин депутаттар негээн.

Орулгалар дугайында

Чигелделерни солуур компенсация төлевиринин түнүгө пенсияда ышкаш, олчажык үндүрүү онаавас. Оон аңгыда чуртталга болгаш коммунал ачы-дуза төлээр субсидиялар алырын тодардыр, өг-бүлениң кижжи бүрүзүңе онааштыр ортумак орулганы санаарда үндүрүү онаавас.

Алдар-аттыглар дугайында

Совет Эвилелиниң, Россияның болгаш Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларыңа, Алдар болгаш Күш-ажылчы Алдар орденнер-биле шаңнатканнарга хамаарышкан чүүлду (статьяны) акша-биле солуур дугайың хоойлу төлевилелинден ап кааптарын Чазакка саналдаан. Бо айтырыгны аңгы шитпирлээр. Оларның эрге-байдалының, оларны деткириниң айтырыгларын чугаалажып, хоойлу төлевилелин белеткеп турар.

Депутаттар хоойлу төлевилелиниң авторларыңа шыңгыы негелделерни тургускан.

Уруглар дугайында

Уругларның ай санында алыр пособиелерин федералдыг деңнелден акшаландыраар күрүне даңзызыңа кириер. «Уруглар акшазы» 2005 чылдан эгелээш девискээрлер бюджеттеринден төлээрин хоойлу төлевилелинде айыткан. Инвалид уругларга ай санында төлээр пособиелерни хемчээлин улгаттыраларыңа көргөн. Өсүс уругларның эртембилиг, чурттаар оран-сава алыр эргелерин күрүнеден магадылаарын үшкү пунктуда хевээр

арттырган.

Күш-ажыл хоочуннарының дугайында

Оларның чигелделерин акшаландыралары азы акша компенсациязы-биле солууру девискээрлерниң айтырыы апарын хоойлу төлевилелинде айыткан. Хөй санныг бо категорияның хамаатыларыңа федералдыг чигелде алыкчыларында ышкаш, ындыг социал пакет херек дээрзин депутаттар саналдап турар.

Репрессияларга таварышканнар дугайында

Политиктиг репрессияларга качыгдан ыңдыг кижилерни девискээрлер акшаландыраар даңзыда кириген. Ынчалза-даа ыңдыг качыгдаашкынны оларга күрүне чедирген болганда, акша компенсациязын олар федералдыг бюджеттен алгы дег.

Бо хүннерде Күрүне Думазында Чазактың, бүгү фракцияларның төлээлеринден тургускан хоойлуну чедир ажилдап кылыр ажилчын комиссия кызыгчай чок ажилдап турар. Хоойлуну чугаалажып көөрүнүң ийиги номчулугаы август эгезинде эгелээр.

Ниити түннел

Чигелделерни солуурунга холбашкан шуугаазыңнардан чайлаарының эн угаан-сарыылдыг шын аргазы — чигелделерни арттырып алыр бе азы акша компенсациязы-биле солуур бе деп шилилге кылыр эргелерни кижилерге бээр.

(2004 чылдың июль 7-де № 143 «Российская газета» солундан белеткээн).

ЧАЛЫЫ НАЗЫННЫҢ ЫРААЖЫЗЫ

Чогаалчы, журналист Александр Тамба-Сюрюннун 90 харлаанынга

"Тыва сестүң база бир шыл-гараңгай өгбеси – Александр Тамба-Сюрюн. Тыва чоннун чечен чогаалының ак өөн өгөлешкен онзагай салым-чаянныгы чогаалчыларның баштайгы одуруунга киргеннерниң бирээзи – Александр Чаш-оолович Тамба-Сюрюн. "Башкы, журналист, чогаалчы ол буянныг кижиге – мээң башкым" деп сураглыг чогаалчы, эртемден Монгуш Борохович Кенин-Лопсан "Шын" солунга бижээн. Мээң база-ла чогаал болгаш журналист ажылымче көрүп чораан ачам дугайында менден эки билер кижиге ховар боор дээш, ооң допчу намдарын, төөгүзүн, чер-чуртун, ада-ызы-гуурун сактып бижири ужурга таварыштым.

Шынап-ла, бистиң ачаыс, чоннун чогаалчысы Александр Тамба-Сюрюннун чурттап, ажылдап эрткен амдыралы Тываның төөгүзү-биле сырый холбаалыг. Ачамның 1968 чылдың июнь 7-де эрги кыдыраа-жында бижээн допчу намдарында мынча дээн. "...Төрөөн хүнүм июнь бирни таварыштыр бодум дугайында бо намдарны допчулап бижип олур мен... Чаа, байырлыг, ам болзун!" дээш адын салып каан, ол бижимелдин изин истеп, соон салгап көрээлиңер.

Тамба-Сюрюн Куулар кайгамчык агаар-бойдустуг, көк-көк арга-арыглар, кылаң, арыг суглар аккан, чурумалдыг чараш оран Чөөн-Хемчик кожууннун Шеми сумузунун Узун-Кара-Сугнун Белдирешке 1914 чылдың июнь бирде төрүттүнгөн. Ачазы Чаш-оол Дондувайович Куулар 1870 чылда төрүттүнгөн, мал, тараа ажылдыг, арат аңгылыг, эрги, чаа үелерде албан-дужаал эдилеп чорбаан, эзуургаксы-маар, даараныр, уран-шевер, ол шагда культуразы бедик болганындан "Кысыг Чаш-оол" деп шолата атка четкен бөдүүн кижиге – бистиң өгбеси. Ачамның авазы Куулар Көк-Кадай азы Ольга Васильевна Баякова 1880 чылда Ишкинге төрүттүнгөн, оон адазы орус кижиге чораан. Шеми-Аксы, Ишкин девискээринге садыглап тургаш, Ондар уктуг тыва уруг Дегерик-биле өг-бүле туткан. Олар бир кыстыг, беш оолдуг болган. Оларның аттары бо: Көк-Кадай, Опан, Көк-Хаа, Мишке, Боралаа, Сегбе. Ондарларның Сөггин-Чаңгының кады төрөөн дунмазы Балчый-Бижээчи деп кижиге Василий Бяковту өлүр кымчылап каан дээр. Баян-Таланың Калбак-Тей оваазын дагаан черге Бяковтуң азы эртип келирге, аңаа хорадап өжээргээш, ынчанган дээр.

Тывага ол шагда "школа" деп сөс безин чок турган. Ооң уламындан 7 харже кирип бар чорда, бичии Тамба-Сюрюннун Чадааның алды хүрээзинге өөредир-биле ачазы аппарып каан. Инек-Саар оглу Лопсан-Кунзат деп ламага шавы кылып каан. Бичии оол Тамба-Сюрюн ол хүрээни тергин өөредилге-биле дооскан болгаш Тибетче эмчи-лама сургуулунче барып өөренир кылдыр хүрээ-хииттин улуг ламалары шиитпирлээн. Ынчан Тывага улусчу революция тиилээн, эрге-чагырга чаартынып турда, 1925 чылда хүрээден ол дургуннап үнгеш, аалынга чанып келгеш, ол олчаан ынаар барбаан, хүрээ-хиит-биле шуут чарылган.

Ол үеде үжүк-бижикке өөредир деп кыйгырыг бүгү Тывага кидин түлүк. Аныяк оол Тамба-Сюрюн үениң негелдези-биле 1930 чылда Чадаана хоорайга чаа

тыва бижикке өөренип, оон хүрээге турганы аңаа дуза болганы чугаажок. Ынчан башкылап келген кижилер Киров (Шунчук-оол), Тока, Даржаа оларның ачызында Тамба-Сюрюн 3-4 хонганда-ла бижип, номчуп, санап турар апарган. Ынчангаш ону дораан-на Шемиге түр липпунктуже башкылап чоруткан. Ол 40 хире кижини бижикке өөреткен. Ынчангы суму даргазы Дамба-Сүрүн Содунамович Монгуш аңаа улуг дузаны көргүзүп турган. Ачамның күрүне, хөй-ниити ажылынга киржип эгелээн чылы ол болган.

Аныяк кижиге өөренир, билин улам бедидер күзөл кыптып келген. Ол 1931 чылдың август 15-те, Кызыл хоорайга чеде бээр-ге, ону бижик-билигилги кижиге-дир сен дээрзин угааткаш, республика типографиязынга ажылдадып каан. Аңаа соонда база бир улуг чогаалчы апаар Байкара Хөвөңмей эжи-биле кады ажылдап турган. Беш чыл ажылдааш, кадының баксырааны-биле, (эмчилерин сүмези-биле) арыг агаарлыг чер Чөөн-Хемчик кожуунга келгеш, ажыл чок каа олар, Теве-Хая, Кызыл-Даг, Чыргакы, Ак-Турут суурларга липпункт башкылап, 1000 ажыг кижини үжүк-бижикке өөреткен. Шынап-ла, кайгамчык буянныг ажыл-үүлени ол кылган. Ол үеде журналист кадрлар Тывага барык чок турган. 1938 чылда ол "Тываның аныяктары" солунга аныяк корректорлар сургакчызы болуп ажылдай берген. Партия, казактын айтышкыны-биле 1939 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп Чөөн-Хемчик ТАРЭ кожомунун бирги секретарына ийи чыл ажылдааш база катап "Тываның аныяктары" солунга ажылдай берген. Ооң соонда партия кайнаар бар дидир, ол аңаа турар апарган. А.Тамба-Сюрюн 1930 чылда арвез, 1935 чылда партия кежигүнү тургаш, Чөөн-Хемчик кожуун төвүңү болгаш Шеми культура бажыңнарын эргелекчилеп, ус-тывыш, почта, райпо черлеринге даргалап, 1942 чылдан эгелеп "Ленинчи орук" солуннун редакторунга ажылдап чораан. 1932 чылда "Өрүлгениң херээңге дызыг өөрениги дээш" ТАР-ның эртем комитетинин Хүндүлел бижии-биле, 1941 чылда Кызыл Шеригге белек дузаламчызын аныяктар ортузунга эки чорутканы дээш ТАР БХП-нин Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Ынчан-на чогаалчы деп атсураа Тывага тарай берген Александр Тамба-Сюрюн 1949-1956 чылдарда Шемиге эң баштай тургустунган "Большевик" колхозтун үндезилекчилеринин бирээзи болган. 1950 чылдың февраль айда билдиришкин киргеннерниң хуралы болган. Ол хуралдын шиитпирин-биле 75 өрегеде "Большевик" колхоз тургустунган. 48 хире өрегеде феодализм узуурулуг, азы чиг, кара-бай, оон-моон келген, бүзүрөл чок кижилер дээш албайн барган. Ол хуралды партия Чөөн-Хемчик райкомунун секретары Охемчик эрттирген. Арзылаң аттыг ТАР мөгези Чамыян Сегбеевич Куулар колхозтун баштайгы даргазы болган. Оралакчызынга мал, чер бригадир Ховалыг Опан-оолду томуйлаан. Партком секретарына Александр Тамба-Сюрюн соңгуткан.

Куулар Тамба-Сюрюн 1934 чылдың күзүнүңде Узун-Кара-Сугга Сечикпаа Аккысовна-биле өг-бүлени туткан. Ооң бүгү назы-

нында инектин ийи эмий дег, чүрек чаңгыс чурттап келген эжини, дузалакчызының дугайында авам-на дээш канчап чугаалавас боор. Ол дээр-ге аа сүдү-биле бисти эмирип, кижиге кылдыр азырап каан ававыс Сечикпаа Аккысовна Куулар-дыр. Авамның ачазы Монгуш Ак-кыс Шевер-оолович 1887 чылда Шеминин Хадыңга төрүттүнгөн. Ол Буян-Бадырғы ноянның улуг чылгычызы чораан. Авазы Бока Бүрүндеевна Монгуш 1893 чылда чырык черни көргөн. Сечикпааның адазының ачазы Монгуш Шевер-оол Модакыйевич, ооң кады төрөөн акызы Монгуш Оттукай 1882-85 чылдарда Ондарларның Ажык-Кара-оглу Сөггин-Чаңгы баштаан феодализм-байларга удур тура халышкан алдан-маадырларның идепкейлиг киржикчилери чораан. Сечикпаа Куулар 1930 чылда тыва бижикке өөренип алгаш, 1931-1932 чылдарда Шемиге бижик бөлгүмүңгө башкылап, 1932 чылда арвез кежигүнү, 1953 чылда партия кежигүнү болган. Ол база өөнүң иштинин айы-биле ажылдап чораан болгаш ооң чогаалчы ажылынга, кадыкшылын экижидеринге бүгү назынында улуг дузаны чедирип келген буянныг кижиге Сечикпаа Куулар 1938 чылда Кызыл хоорайда республика типографиязынга дептерлээр чекке ажылдаан. 1939-41 чылда Чөөн-Хемчик арвез кожомунун машинакчызы, оон кожууннун харысалгалыг секретары, херек эргелекчизи болгаш машинакчы-секретарь болуп өске-даа черлерге ажылдап чораан.

Өг-бүлөзи-биле Шемиге келгеш, ол школага поварлап, хову бригадиринге ажылдап, херээженнер чөвүлелин даргалап, ногаа бригадасын удуртуп, колхозка кассирлеп, кандыг-даа ажылга эрес-соруккур, шимченгир, тывызык, чогаалчы чоруун көргүзүп келген. 1959 чылдың марттун эгелеп Шеми көдээ Советтеринин Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан. "Иениң алдары" орденниң 1-3 чергеизи оон херээнде чайнап чоруур. Амгы үеде 87 харлыг, Кызылда чурттап олурар.

Александр Тамба-Сюрюн-биле Сечикпаа Куулар 9 уругнун хүндүлүг ада-иези. Олары өскөн. Оларның аразында журналист, юрист, чогаалчы, эмчи, башкы, малчын болгаш өске-даа мергезилдиглер ажы-төлдүг, ааскежиктиг чурттап, ажылдап чоруурлар. Ачавыстың бир эки шынары – ажы-төлүңгө кончуг ынак чорааны. Оларның аразында адазының чогаалчы ажылы-жин салгап алган уруглары база бар: улуг уруу Сенмит Ооржак башкылар били бедидер институттун директорунга ажылдап тургаш, пенсияге үнгөн. Өөреникчилерге чогаалчылар болгаш диктантылар номнарының автору; оглу Сарыг-оол Куулар — 30 чыл дургузунда массалыг информация шугумунга ажылдап келген. "Тываның аныяктары", "Шын" солун редакцияларына, Тываның күртелерадиозунга редакторлап, килдис эргелекчилеп ажылдап чораан. РФ-тин Журналистер эвилелиниң кежигүнү. Хөй санныг очерктерни бижээн, "Идегел", "Бодалдарым боодалдары" деп шүлүктөр чыныдыларының автору. Кыпат-

ка, Моолга, Грузияга, Украинага каш удаа аалдап чораан; Өлзей-маа Куулар — ТР-ниң ИХЯ-ның истелге эргелелиниң салбыр начальниги, милицияның подполковниги. Элээн хөй шүлүктөрнүн автору. Раиса Тамба-Сюрюн — Москвада Чогаалчылар институтун дооскан, шүлүкчү болгаш очулдурукчу. Сарыг-оол Кууларның оглу Радомир Куулар — телестудия директору, уруу Азияна — ИХЯ-ның парлалга албанының ажылдакчызы.

Шүлүк чогаалының эгелекчилеринин бирээзи Александр Тамба-Сюрюн дугайын сураглыг чогаалчы Монгуш Борохович Кенин-Лопсан солунга мынчаар бижээн: "Куулар Тамба-Сюрюн "Ленинчи орук" солуннун редакторунга ажылдап турган. Ам болза Тыва Республиканың Күрүн шаңналының лауреады, чогаалчы Олег Сувакпит-биле ону амыратпас турган бис. Сактып тур мен. Сергей Пюрбю, Монгуш Идам-Сюрюн, Куулар Тамба-Сюрюн чогаалчыларга үдеттирип алгаш, орус шүлүкчү Степан Петрович Шипачев бистиң Чадаана школазынга аалдап келген. Орус, тыва алдарлыг чогаалчыларның мурнунга Олег Сувакпит база мен шүлүктөр номчуп, чечен сестүң сагылын четтирген бис. Ол-ла чогаалчы өгбелеривис шүлүк чогаалының "чүгүрүк саралазынга" чалып бистерни ушкарып каан чүве".

Тыва бижик беш харлап турда, чогаалчы Александр Тамба-Сюрюн билдингир чогаалчы эштери Сергей Пюрбю, Степан Сарыг-оол олар-биле барык деңге шүлүк бижип эгелээн. Ынчалза-даа ону Москваже өөредип чорудар дээр-ге, "кадым багай" дээш ынаваан. Бир эвес өөренип алган турган болза, сураглыг чогаалдарны бижири турган.

Ол үеде ооң "Уран-чечен аныяктар" деп шүлүк база онзагай болуп ырыже хуула берген:

*"Эртемниг бис, чогаалдыг бис,
Эрес-маадыр соруктуг бис.
Эртем-номунуң, депшилгениң
Эчизинге чедер-ле бис".*

Чогаалчылар ооң "Бойдус соой берди" деп шүлүүн сөөлгү үеде дыка үнелеп турар:

*Бойдус чылгаар соой берди.
Бора-хөкпеш чемней берди.
Арыг ишти түлей берди.
Шиник ногааң чайывыс
Шинель кеткеш, чаныпты.
Кыштын соогу эгелээн –
Хыраа дүне дужупту.*

Шагның бир эргилдезин каш одуругларга кайгамчык-ла илдерген.

Уран чүүлге салым-чаянныг, шүлүкчү Александр Тамба-Сюрюн кедергей бызаанчылар кижиге чораан. 30-40 чылдар үезинде Кызылга болгулаан уран чүүл көрүлдөлеринге Шеминин сураглыг ыраажы кыстары Серенмаалар "Шеми-Бажы" деп ырыны авторнун бызаанчыга үделгези-биле хамыкты кайгады ойнап турган. Харын-даа ол ырының аялгасын ол боду чогааткан. Сайлык куштун ужарынга үндезилеп, ийи аңгы чогааткан мен дээрзин меңээ каш удаа хөөрөп чугаалаан кижиге. Ол бодунун назынында чарылбас аарыгдан аарып-даа чорза, "Хат" болгаш "Шеми-Хемим" деп чогаалдар номнарын парлаткан. "Хат" деп номун чогаалчының өөреникчизи, ат-сураглыг чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан бот-идепкей-биле парлаткан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Аш-чем

ОЛ

ШЫНАРЛЫГ БОЛУР УЖУРЛУГ

Ижин аарыгларының халдавырларынга хамаарыштыр Тыва Республикада байдал нарын болуп артпышаан. Ылаңгыя дизентериядан аарып чорук бедик хевээр.

Ооң бо чылдың 7 айларында деңнели 2003 чылдындан көңгүс өскерилбээн бооп турар. Россияның ортумак деңнелинге хамаарыштыр республикада ижин аарып чорук 1,5-2 катап бедик. Эрткен 5 айларның иштинде 1126 кижиге ижин аарыгларындан аараан, оларның иштинде 902 кижиге 14 хар четпээн уруглар болган. Ижин аарыглары колдуунда кадык кижиге шынары багай чем чигенинден база суг ишкенинден тыптыр. Ук аарыгның кол тараар оруктары аш-чем болгаш суг, чамдык таварылгаларда ажыл-агыйгы харылзаалар бооп болур.

Ижин аарыгның ыңдыг бөлүктөрине колдуунда тиф, дизентерия, холера, сальмонеллез, А деп вирустуг өт аарыг хамааржыр. Дизентерия аарыгның өскүдүкчүлери микробтар хүн херелдеринге, хайнып турар изиг сугга азы дезинфекция үезинде дүргени-биле өлүп каар. Ындыг-даа болза хөрзүңгө, сугга дыка үр чурттап шыдаар, сүттен кылган аш-чемге, салатка чүгле чурттап шыдаар эвес, харын өзүп көвүдээр. Кижиниң мага-бодунче ук халдавырлар аас дамчыштыр кирер. Халдавырның аарыгже өөскүүрү 12 шактан 7 хонук чедир үеде болур. Колдуунда 2-3 хонуктан эртпес болгулар.

Баштайгы демдектер: эът изири, куду олуртурга, чараа холуктуг хан үнер, ижин аарып эгелээр. Ук аарыгларның тыптыр дөзү-аарыг кижиге. Ол куду олурткан, хайылган чем арты-биле кады аарыг тарадыр микробтарны үндүрүп турар. Аарыг кижиге аарып турар бүгү үезинин дургузунда халдавырлыг болур. Оон ыңай ымыраасээк база халдавырны тарадыр.

Ынчангаш ижин аарыгдан аарывас дизе, арыг-шевер гигиеназын сагыыр, үргүлчү чаа ногаа аймаа ажылгаар, шынары баксырап эгелээн аш-чем ажылгавас, аарыг кижилер-биле харылзаа үезинде онза кичээңгейлиг болуру эргежок чугула.

Зейнап МАТРАКШИНА.
ТР-ниң Санэпидхайгаарал төвүнде килдис эргелекчизи.

Чагыдылганар бар бе?

ХИЛИС БАРБААН

Эрзин кожунун чурттакчы чону 2004 чылдың бирги чартында "Шын" солунун чагыдылганын талазы-биле 1000-дан 2000 чедир өрегелиг кожуннарга 700-тен өрү чагыдылгалыг болур уjurлуг кылдыр чарлаттыңан мөөрейге 770 кезек солунну чагыткаш, 1000 рубльдин шаңналын ап, тилекчи болган.

И.С. Дажырмай кол күчээни чагыдылгаче угландырган.

Солунну чыл сабында доктаамал чагыдып ап турарларга Эрзин суурдан Кызыл-оол Сүрүн-ович Дамдын, Александр Дадаевич Ширин, Нугуй Курович Шулуу, Ширме Кыргысович Маажый, Булуң-Бажы суурдан Дээ-

кей Доржуевна Кыргыс, Хүреш-оол Ховалыгович Дөдек, Нарындан Валентина Бадыевна Каваа, Ольга Кыргысовна Севек, Мөренден Серенмаа Самбуевна Анзат, Вера Божаевна Эрендей, Бай-Дагдан Ульяна Семеновна Лойгу оларның өг-бүлелери хамааржып турар. Оларга "Шын" солунун мурнундан хүндүлөл бижиктерни тыпсыры көрдүнгөн.

Ийги чартык чылда "Шын" солунну ниитизи-биле кожунда санаттынып турар 1982 өреге 724 кезекти чагыдып, бирги чартык чылдың деннелинге чедип турар. Сумулар аайы-биле алырга мындыг:

Бай-Даг — 102 кезек (293 өреге);
Булуң-Бажы — 95 кезек (185 өреге);
Мөрен — 132 кезек (253 өреге);
Нарын — 256 кезек (397 өреге);
Эрзин — 139 кезек (770 өреге).

Харылзаанар бар бе?

ДУЗАНЫ ЧЕДИРИП ЧОРУУРЛАР

"Тывахарылзаинформ" ААН-ның Эрзин кожунда электрелиг харылзаа белдирин Антонина Валерьевна Сотпа билдиги удуртуп келген. Ниитизи-биле мында 20 кижиле ажылдап турар. Телефонисткалар В.К. Санчы, Л.М. Ижи, Е.К. Аваан, О.М. Ижи, В.Гусева олар дүн-хүн чокка чурттакчы чонну чурттуң яны-бүрү булуңнарында өөренип, ажылдап чоруур ажы-төлү, дөргүл-төрелдери-биле үзүк-соксаал чокка харылзаштырып чоруурлар. Инженер Ф.Э. Давааның удуртулганы-биле техниктер Э.В. Куулар, Р.К. Аваан, монтерлар Э.К. Бегзиков, Т.С. Будо, С.Б. Калинин олар үрелишкелдер болдурбазы-биле хемчеглерни ей-шаанда шийтпирлеп келгенер. "РФ-тин харылзаа мастери" деп аттын эдилекчизи Кошкар-оол Ховалыгович Бегзиков аныктарның дагдыныкчызы бооп, үрөтүнелдиге ажылдап чорааш, дыштанылгаче үнзе-даа, оон оглу Эрес адазының изин истеп, монтер бооп, мурнакчыларның

одуруунда ажылдап чоруур. Эрзин суурда — 558, Булуң-Бажында — 13, Бай-Даг — 18, Мөренде — 18, Нарында 12 телефон точкалары ажылдап турар. Нарын, Булуң-Бажы суурларга трансформатор өрттенгенден харылзаа үстүп, чурттакчы чон-

нун электрелиг харылзаа белдиринин ажылдакчылары буттарының талазындан боттук дузаны чонга чедирип чоруурлар.

Улуг бухгалтер Н.Л. Хертек, экономист Р.К. Кыр, чолаачы Э.Б. Идам, аштакчы Т.Ч. Дүпчүр олар боттарының даанган хү-

нун телевизор, соодукчу дээрн чижектиг ток-биле ажылдаар херекселдери өрттенип, улуг когаралга чедирзе-даа, кожун-

лээлгелерин ак сеткилдиг күөседип келгенер.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Эрзин — Кызыл.

2004 чылдың июль 14-18-те

Кызылга

«Өг — Азияның көшкүн чоннарының чаңчыл болган өргээзи»

деп өөредилгениң национал системалар Конгресин эрттирериниң планы

ИЮЛЬ 14-те

8.00-21.00 Киржикчилерниң кээри, тургузары, бүрүткээри (Щетинкин-Кравченко 31, кабинет 101, штаб телефону 1-42-47).

9.00-18.00 «Кызыл-90» аалчылар экскурсия кылып.

17.00 Делегациялар удуртукчулары-биле штаб хуралы, секциялар хуралдары, мастер-класстар.

ИЮЛЬ 15-те

7.30-8.30 Эртенги чем.

8.30-9.30 Конгресс киржикчилерин УЧБ-ге бүрүткээри. 9.30-13.00 конгресстин хуралы УЧБ-ге, национал-девискээр өөредилге пособиелеринин делгелгези.

13.00-14.00 Дүштеки чем.

14.00-18.00 Өөредилге талазы-биле секциялар ажылы (республика лицейинге, Ровенская кудумчузу).

18.00-19.00 Кежээки чем.

19.00-19.30 Секциялар ажылының түңнелдерин үндүрер (УЧБ-ге).

19.30-21.00 «Өгнү алдаржыдаал» деп ном-биле таньжылга УЧБ (литература-театржылткан

көргүзүг: № 9 гимназияда башкы-режиссер С.Л. Оюннун мастер-казы).

ИЮЛЬ 16-да

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга

9.00-9.30 Өг-аалдың, мастер-класстарның байырлыг ажыдышыкыны.

9.30-15.00 Өөредилге талазы-биле мастер-класстар ажылы (технология, народоведение, уран чүүл, филология) конкурстар, делгелге-садыг.

16.00-18.00 Резолюция хүлээп алып, дипломнар тыпсыр. Э.Х. Намзалдың «Хлеб-дустук өө» мастер-класс. (Тес-Хем кожун, Шуурмак ортумаак школазы).

ИЮЛЬ 17-де

8.00 «Этноэкология» деп делегей эртем экспедициязы (Эрзин кожунун Тере-Хөлге баар, эртем удуртукчузу Мөренде шенелде шөлүнүн профессору Л.К. Аракчаа, школа директорунун эртем талазы-биле удуртукчузу Е.Н. Бурулдай).

ИЮЛЬ 18-те

Киржикчилер тарап чанар.

"МӨНГҮН-ТАЙГА АЛГАП ТУР МЕН"

Мөңгүн-Тайга кожун чагыргазы, кожунунунуң культура килдизи, Тыва Республиканың Композиторлар эвилели, республиканың Улусчу чогаадылга төвү

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор Б.Х. Чүлдүм-Сүрүннүн 70 харлаанынга тураскааткан

"МӨНГҮН-ТАЙГА АЛГАП ТУР МЕН"

деп республика чергелиг композиторлар МӨӨРЕЙИН июль 22-24 хүннеринде Мөңгүн-Тайга кожунга эрттирер.

Программазы:

Июль 22 — киржикчилерниң келир хүнү.

Июль 23 — 10.00 шакта мөөрей эгелээр, 19.00 шакта түңнел концерт.

Июль 24 — Б.Х. Чүлдүм-Сүрүннүн чогаадыкчы кежээзи 16.00 шакта.

ОРГКОМИТЕТ.

Россияның Эртемнер академия-зының Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдип алып талазы-биле Тывада институту бүдүрүлгө баазаның капитал септээр ажык садыглаашкыны 2004 чылдың июль 15-те 10 шакта эрттирер.

Адреси: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 117 "а", үшкү каътта 307 кабинет.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

Керээ чарарының хуусаазы конкурс комиссиязының протоколун бадылаан соонда үш хонук дургузунда.

ШЫН
e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политтиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8995. Чагыр 89.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация хуркомитетинин типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айптыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дындадыгылары дээр авторлар боттары харьылаар.